

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΛΟΓΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ

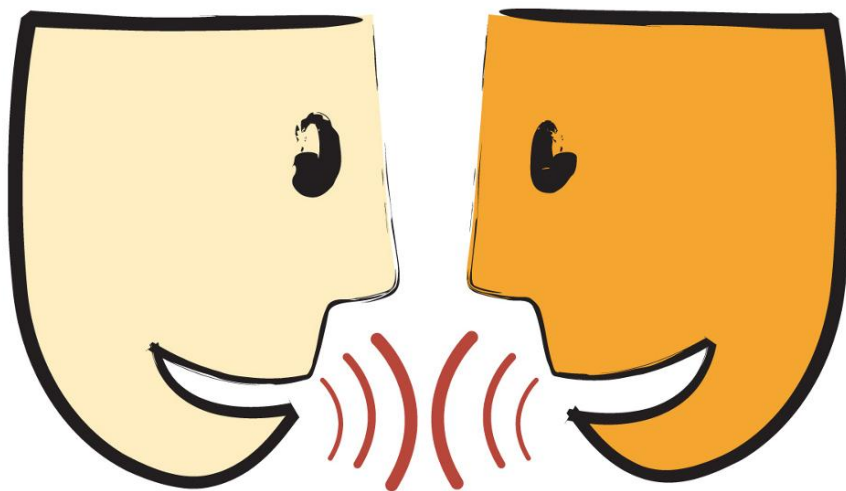
ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Τυπική Γλωσσική Ανάπτυξη και Καθυστέρηση Λόγου και Ομιλίας:

Έγκαιρη Διάγνωση και Πρώιμη Παρέμβαση»

Επιμέλεια: Τζερτζεμέλη Άρτεμις

Επόπτρια: Γερμανά Ειρήνη

Καλαμάτα: 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ «ΓΛΩΣΣΑ»	
1.1. Η γλωσσολογία ως επιστήμη	7
1.1.1. Το αντικείμενο της γλωσσολογίας	7
1.1.2. Ferdinand de Saussure: Ο πατέρας της σύγχρονης γλωσσολογίας	7
1.1.3. Γλώσσα - Λόγος - Ομιλία: Η βασική διάκριση	10
1.1.4. Αποσαφήνιση βασικών όρων	10
1.1.4.1. Τι είναι «Λόγος»	10
1.1.4.2. Τι είναι «Γλώσσα».....	11
1.1.4.3. Τι είναι «Ομιλία».....	11
1.1.4.4. Τι είναι «Επικοινωνία»	12
1.2. Τα υποσυστήματα της γλώσσας	13
1.2.1. Φωνητική-Φωνολογία.....	14
1.2.2. Μορφολογία	15
1.2.3. Σύνταξη	15
1.2.4. Σημασιολογία	16
1.2.5. Πραγματολογία	17
1.3. Βασικά στοιχεία του γλωσσικού συστήματος	18
1.3.1. Φθόγγος: Η ελάχιστη μονάδα της φωνητικής	18
1.3.2. Φώνημα: Η θεμελιώδης μονάδα της φωνολογίας	21
1.3.3. Τα αλλόφωνα των φωνημάτων	21
1.3.4. Τα διακριτικά χαρακτηριστικά των φωνημάτων	22
1.3.5. Η κατανομή των φθόγγων	23

1.3.6. Μόρφημα: Η μονάδα της μορφολογίας	24
1.3.7. Υπερτεμαχιακά στοιχεία της γλώσσας	25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^Ο: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΟΜΙΛΙΑΣ

2.1. Μηχανισμός παραγωγής ομιλίας	26
2.2. Το κύκλωμα της ομιλίας	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^Ο: ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

3.1. Αναπτυξιακά ορόσημα γλωσσικής ανάπτυξης	30
3.2. Προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γλώσσας	37
3.2.1. Η κρίσιμη περίοδος	37
3.2.2 Τα όργανα πρόσληψης και παραγωγής ομιλίας	38
3.2.3. Ακουστική διάκριση των συστατικών του γλωσσικού συστήματος	39
3.2.4. Μνήμη	40
3.2.5. Γνωστικές ικανότητες	42
3.2.6. Προσοχή-Κίνητρα	43
3.2.7. Ο ρόλος των περιβαλλοντικών ερεθισμάτων στη γλωσσική ανάπτυξη	44
3.3. Η ανάπτυξη της γλώσσας	47
3.3.1. Φωνολογική ανάπτυξη	47
3.3.2. Μορφολογική και συντακτική ανάπτυξη: Η κατάκτηση της γραμματικής.....	49
3.3.3. Σημασιολογική ανάπτυξη: Η ανάπτυξη των εννοιών και του λεξιλογίου	51
3.3.3.1. Η ανάπτυξη του λεξιλογίου και η λεξιλογική έκρηξη	53
3.3.4. Πραγματολογική ανάπτυξη	54
3.4. Περίοδοι γλωσσικής ανάπτυξης	57

3.4.1. Προγλωσσική περίοδος:	
Η φωνητική ανάπτυξη κατά τον πρώτο χρόνο	57
3.4.2. Μεταβατική περίοδος:	
Η εμφάνιση των 50 πρώτων λέξεων	60
3.4.3. Γλωσσική περίοδος:	
Η ανάπτυξη του λεξιλογίου και της γραμματικής	60

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^Ο: ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΣ

4.1. Καθυστέρηση λόγου και ομιλίας: Οι πρώτες ενδείξεις	64
4.2. Διαταραχές λόγου και ομιλίας	67
4.3. Τα αίτια της καθυστέρησης στη γλωσσική ανάπτυξη (γλωσσικές διαταραχές)	69
4.4. Αργοπορημένος λόγος έναντι Γλωσσικής διαταραχής	70

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^Ο: ΛΟΓΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

5.1. Ο ρόλος του λογοθεραπευτή στην θεραπευτική διαδικασία	72
5.2. Λήψη λογοπαθολογικού ιστορικού	74
5.3. Αξιολόγηση λόγου και ομιλίας	75
5.3.1. Βασικές αρχές αξιολόγησης	75
5.3.2. Περιοχές αξιολόγησης	76
5.3.3. Εργαλεία αξιολόγησης:	
Σταθμισμένα τεστ αξιολόγησης λόγου και ομιλίας	78
5.3.3.1. Τεστ αξιολόγησης λόγου (μεταφρασμένα στα ελληνικά)	80
5.4. Η λογοθεραπευτική παρέμβαση στην καθυστέρηση λόγου και ομιλίας	81
5.4.1. Θεραπευτικοί στόχοι στην καθυστέρηση λόγου και ομιλίας	81
5.4.2. Η μέθοδος “Phoneme Touch and Say”	81
5.4.3. Συμβουλές προς τους γονείς	82

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η **ανάπτυξη της γλώσσας** είναι μια εξελικτική διαδικασία, που ξεκινάει ήδη από τη βρεφική ηλικία. Το ανθρώπινο βρέφος γεννιέται σε ένα πλούσιο ακουστικό κόσμο. Από εκείνη τη στιγμή και για όλη τη διάρκεια της ζωής του κατακλύζεται απ' τους ήχους της ανθρώπινης επικοινωνίας, δηλαδή της ομιλίας. Κάθε γλωσσικό σύστημα απαρτίζεται από ένα σύνολο ήχων, τα λεγόμενα φωνήματα, τα οποία συνδυαζόμενα μεταξύ τους δημιουργούν συλλαβές και λέξεις. Το βρέφος καλείται αρχικά να διακρίνει τα φωνήματα της δικής του γλώσσας, ενώ στη συνέχεια πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίζει τα όρια μεταξύ των λέξεων και να γνωρίζει τη σημασία τους. Επιπλέον, κάθε γλωσσικό σύστημα διέπεται από ένα σύστημα κανόνων, οι οποίοι αφορούν τη φωνολογία, τη μορφολογία, το συντακτικό και την ίδια την επικοινωνία. Η κατάκτηση της γλώσσας λοιπόν, αν και φαντάζει εύκολο έργο, στην πραγματικότητα αποτελεί μια εξαιρετικά πολύπλοκη διαδικασία. Παρόλο, που τα περισσότερα παιδιά κατορθώνουν να φέρουν εις πέρας το έργο αυτό χωρίς δυσκολίες και χωρίς να χρειάζεται ειδική διδασκαλία, υπάρχουν και αρκετά παιδιά που παρουσιάζουν καθυστέρηση στη γλωσσική τους ανάπτυξη.

Ο όρος **γλωσσική καθυστέρηση** αναφέρεται στα παιδιά που ενώ έχουν κάποια εξέλιξη στην ανάπτυξη της γλώσσας, το γλωσσικό τους επίπεδο δεν είναι ανάλογο της χρονολογικής τους ηλικίας. Σε αυτή την περίπτωση, τα παιδιά ακολουθούν τα στάδια της τυπικής γλωσσικής ανάπτυξης, τα οποία όμως εξελίσσονται με πιο αργό ρυθμό. Τότε είναι που κρίνεται απαραίτητη η συμβολή ενός λογοθεραπευτή, καθώς η **καθυστέρηση λόγου και ομιλίας**, έχει συνέπειες για το

παιδί, που μπορούν να το ακολουθούν ακόμα και στην ενήλικη ζωή του (αντικοινωνική συμπεριφορά, χαμηλή αυτοεκτίμηση κλπ.). Συνεπώς, είναι βαρύνουσας σημασίας να αντιμετωπιστεί εγκαίρως το πρόβλημα, με κατάλληλα προγράμματα παρέμβασης και με κύριο στόχο την μέγιστη ελαχιστοποίηση της διαταραχής. Η **πρώιμη παρέμβαση** θα συντελέσει στην ανάπτυξη των περιοχών λόγου που δυσλειτουργούν, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στο παιδί για ίση δυνατότητα πρόσβασης στη γνώση, στη μάθηση και στην καλή σχολική επίδοση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ «ΓΛΩΣΣΑ»

1.1. Η γλωσσολογία ως επιστήμη

1.1.1. Το αντικείμενο της γλωσσολογίας

Η *γλωσσολογία* είναι η επιστήμη που ασχολείται με τη μελέτη της *γλώσσας*. Η γλωσσολογία δε μελετά μια συγκεκριμένη γλώσσα, αλλά τη γλώσσα ως φαινόμενο. Ένας από τους πρωταρχικούς στόχους της, είναι να εντοπίσει αν η γλώσσα διέπεται από γενικά και καθολικά χαρακτηριστικά και να καθορίσει ποια είναι αυτά. Πατέρας της σύγχρονης γλωσσολογίας θεωρείται ο Ελβετός γλωσσολόγος **Ferdinand de Saussure**, οι ιδέες του οποίου έθεσαν τις βάσεις για την επιστήμη της σύγχρονης γλωσσολογίας (Βελούδης, 2008).

1.1.2. Ferdinand de Saussure: Ο πατέρας της σύγχρονης γλωσσολογίας

Ο *Ferdinand de Saussure* ήταν Ελβετός γλωσσολόγος. Γεννήθηκε στη γαλλόφωνη Γενεύη, το 1857 και ήταν γόνος οικογένειας με μεγάλη οικονομική άνεση και υψηλή πνευματική καλλιέργεια. Από πολύ νωρίς, το ενδιαφέρον του στράφηκε στις γλωσσικές επιστήμες και σε νεαρή ηλικία μαθήτευσε δίπλα στο γλωσσολόγο Adolphe Pictet, φίλο της οικογένειας του Saussure. Πολύ σύντομα, στα 13 του χρόνια (1872), ο Saussure σύνταξε μελέτη με τίτλο: «Δοκίμιο πάνω στις γλώσσες», όπου επιχείρησε να διατυπώσει ένα γενικό σύστημα του ανθρώπινου λόγου. Δύο χρόνια

αργότερα (1875), από σεβασμό στην οικογενειακή παράδοση, ξεκίνησε να σπουδάζει Φυσική και Χημεία στο πανεπιστήμιο της Γενεύης, αλλά κάποια εσωτερική ανάγκη τον οδήγησε στην παράλληλη παρακολούθηση μαθημάτων Φιλοσοφίας. Ωστόσο ένα χρόνο αργότερα, ο νεαρός Saussure αποφάσισε να διακόψει τις σπουδές του και με τη συγκατάθεση των γονιών του πήγε στη Λειψία, όπου παρακολούθησε μαθήματα αρχαίας περσικής, αρχαίας ιρλανδικής, σλαβικής, λιθουανικής, καθώς και τα φροντιστήρια του Curtius για την αρχαία ελληνική. Εκεί, εκτός από τους δασκάλους του, με τις απόψεις των οποίων δεν συμφωνούσε πάντα, γνώρισε και τον αμερικανό γλωσσολόγο D. Whitney, ο οποίος του άσκησε σημαντική επιρροή. Ύστερα από τέσσερα χρόνια παραμονής του στη Λειψία, ο Saussure εγκαταστάθηκε στη Λιθουανία (1880), όπου παρέμεινε έξι μήνες και ασχολήθηκε με τη μελέτη της λιθουανικής γλώσσας. Από εκεί πήγε κατευθείαν στο Παρίσι, όπου παρακολούθησε μεταξύ άλλων τα Φροντιστήρια του M. Breal, ο οποίος τον επόμενο χρόνο δε δίστασε να του παραχωρήσει τη θέση του στην Ecole Pratique. Επίσης με πρόταση του Breal, ο Saussure έγινε δεκτός στη Γλωσσική Εταιρία του Παρισιού και επιφορτίστηκε με τα καθήκοντα του Αναπληρωτή-Γραμματέα. Ο Saussure ξεκίνησε να διδάσκει τη γοτθική και την αρχαία γερμανική, αλλά κάποια χρόνια αργότερα διεύρυνε το πρόγραμμά του, συμπεριλαμβάνοντας τη "συγκριτική γραμματική της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής" και τα "λιθουανικά". Κατά την παρισινή περίοδο, η οποία διήρκησε δέκα χρόνια, ο F. de S καθιερώθηκε ως ένας εξαιρετος δάσκαλος. Κοντά του μαθήτευσαν πάνω από 100 μαθητές απ' όλη την Ευρώπη, πολλοί απ' τους οποίους αναδείχτηκαν σε διάσημους γλωσσολόγους και φιλόλογους. Επίσης, η θητεία του στη Γλωσσική Εταιρία του έδωσε την ευκαιρία να βαθύνει ακόμα περισσότερο το στοχασμό του πάνω στη γλώσσα. Αναμφίβολα, η περίοδος παραμονής στο Παρίσι ήταν η πιο δημιουργική για το F. de S., ωστόσο ίδιος θέλησε να φύγει όταν τον

κάλεσε το πανεπιστήμιο της Γενεύης, που είχε δημιουργήσει γι' αυτόν έδρα γλωσσολογίας. Έτσι, το 1891, ο Saussure εγκατέλειψε το Παρίσι και πέρασε τα υπόλοιπα 22 χρόνια της ζωής του, ως καθηγητής της σανσκριτικής και των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Την περίοδο αυτή, ο Saussure αφοσιώθηκε περισσότερο στο διδαχτικό του έργο, ενώ περιόρισε σημαντικά τις δημοσιεύσεις επιστημονικών εργασιών του. Τη "σιωπή" αυτή κάποιοι μελετητές του την αποδίδουν, ως ένα βαθμό, στον αποτυχημένο γάμο του, αλλά εντοπίζουν κι άλλες πιθανές αιτίες. Η αποθαρρυντική έλλειψη κατανόησης των σύγχρονων γλωσσολόγων, καθώς και ένα είδος τελειομανίας που διακατείχε τον F. de S. , φαίνεται να επηρέασαν την επιστημονική του παραγωγικότητα. Δεν έπαψε ωστόσο να αναπτύσσει πλούσιο στοχασμό για τη γλώσσα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση ολόκληρη τη γλωσσολογία της εποχής του. Ο Saussure, ξεκινώντας απ' τα ίδια τα θεμέλια του γλωσσικού φαινομένου, προχωρούσε στην αποκάλυψη των συστατικών του στοιχείων, της φύσης τους, των σχέσεών τους και της λειτουργίας τους. Ο ελβετός γλωσσολόγος σχεδίαζε να καταγράψει τις πρωτοποριακές αντιλήψεις του σε ένα βιβλίο, το οποίο ωστόσο δεν γράφτηκε όσο ζούσε. Πρόλαβε μόνο να εκθέσει τις ιδέες του σε ένα μικρό κύκλο μαθητών στη Γενεύη, υπό μορφή Μαθημάτων Γενικής Γλωσσολογίας, κατά τα έτη 1906-1907, 1908-1909, 1910-11. Δυο χρόνια μετά την τελευταία σειρά διαλέξεων (1913) ο F. de S. πέθανε προσβεβλημένος από καρκίνο. Ωστόσο, δυο μαθητές του, ο Ch. Bally και ο Alb. Sechehayé, πήραν την πρωτοβουλία, αλλά και την επιστημονική ευθύνη να δώσουν τη μορφή βιβλίου στα Μαθήματα εκείνα του δασκάλου τους. Έτσι, βασιζόμενοι στις προσωπικές τους σημειώσεις, καθώς και σε κάποιες σημειώσεις συναδέλφων τους, εξέδωσαν το 1916 το βιβλίο «Cours de linguistique generale» (μτφ: Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας), το οποίο θεωρείται σήμερα ιδρυτικό έργο της σύγχρονης γλωσσολογίας (Αποστολόπουλος, 1979).

1.1.3. Γλώσσα - Λόγος - Ομιλία: Η βασική διάκριση

Προκειμένου να μελετηθεί επιστημονικά η *γλώσσα*, είναι αναγκαίο να διακριθούν οι δυο βασικές πλευρές της, που είναι ο *λόγος* και η *ομιλία*. Τη βασική αυτή διάκριση ανάμεσα στη *γλώσσα*, το *λόγο* και την *ομιλία*, εισήγαγε ο Ελβετός γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure, ο οποίος θεωρείται πατέρας της σύγχρονης γλωσσολογίας (Βελούδης, 2008). Συγκεκριμένα, κατά τον Saussure, ο «*λόγος*» (langage), δηλώνει τη γενική ικανότητα του ανθρώπου να επικοινωνεί με το συνάνθρωπό του, ενώ με τη σειρά της, η «*γλώσσα*» (langue) δηλώνει τον ιδιαίτερο κάθε κοινότητας «*λόγο*». Τέλος, ο ελβετός γλωσσολόγος χρησιμοποίησε τον όρο «*ομιλία*» (parole), προκειμένου να περιγράψει τη χρήση της *γλώσσας* από κάθε συγκεκριμένο άτομο (Saussure, 1916/1979).

λόγος (langage): η γενική ικανότητα

γλώσσα (langue): ο λόγος μιας γλωσσικής κοινότητας

ομιλία (parole): ο ατομικός λόγος

1.1.4. Αποσαφήνιση βασικών όρων

1.1.4.1. Τι είναι «Λόγος»

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, με τον όρο «*λόγος*» (langage), εννοούμε τη γενική ικανότητα του ανθρώπου να επικοινωνεί με το συνάνθρωπό του. Σύμφωνα με τον Ferdinand de Saussure (1916), ο *λόγος* έχει μια διάσταση *ατομική* (ομιλία) και μια

διάσταση *κοινωνική* (γλώσσα) και είναι αδύνατον να νοήσουμε τη μια χωρίς την άλλη (Saussure, 1916/1979).

1.1.4.2. Τι είναι «Γλώσσα»

Η **γλώσσα** (*langue*) «είναι ένα σύστημα σημείων που εκφράζουν ιδέες». Αποτελεί την *κοινωνική διάσταση του λόγου* και δε συγγέεται με το λόγο, αλλά είναι ένα καθορισμένο και αναγκαίο μέρος του. Με άλλα λόγια, η γλώσσα αποτελεί το κοινωνικό προϊόν των ικανοτήτων του λόγου και την ίδια στιγμή ένα σύνολο συμβάσεων, που έχουν υιοθετήσει τα άτομα μιας ορισμένης κοινότητας, προκειμένου να επικοινωνούν (Saussure, 1916/1979).

1.1.4.3. Τι είναι «Ομιλία»

Η **ομιλία** (*parole*) αποτελεί την *ατομική διάσταση του λόγου* (Saussure, 1916/1979) και είναι το εργαλείο, το οποίο χρησιμοποιούν τα ομιλούντα άτομα για τη μετάδοση ενός μηνύματος (Καμπούρογλου, 2003). Με τον όρο ομιλία εννοούμε κατ'αρχήν το ηχητικό ή ακουστικό σήμα, το οποίο παράγεται από τη συντονισμένη δραστηριότητα των πνευμόνων, του λάρυγγα, της στοματικής κοιλότητας και της ρινικής κοιλότητας. Οι κινήσεις αυτές έχουν ως αποτέλεσμα την παλμική δόνηση του αέρα και την παραγωγή ακουστικού σήματος. Ωστόσο, κάθε ήχος που προέρχεται απ' τη στοματική κοιλότητα δε συνιστά απαραίτητα ομιλία. Για παράδειγμα, υπάρχουν ήχοι, όπως ο βήχας, το φτάρνισμα και το χασμουρητό, οι οποίοι όμως δε μπορούν να θεωρηθούν ομιλία. Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι μέσω της ομιλίας μεταφέρεται στο συνομιλητή μας κάποιο **γλωσσικό μήνυμα** και ως

εκ τούτου έχει περίπλοκη ιεραρχική δομή: συγκεκριμένες ηχητικές μονάδες συνδυάζονται ώστε να σχηματίσουν λέξεις, οι λέξεις με την σειρά τους συνδυάζονται και σχηματίζουν προτάσεις, ενώ οι λέξεις και οι προτάσεις είναι φορείς του μηνύματος. Με άλλα λόγια, *«η ομιλία συνιστά την πραγμάτωση της γλώσσας μέσω του φωνητικού/ ακουστικού καναλιού»* (προφορική γλώσσα). Επιπρόσθετα, αξίζει να αναφερθεί, πως υπάρχουν γλωσσικά μηνύματα που μπορούν να μεταδοθούν και μέσω άλλων καναλιών, όπως για παράδειγμα οι χειρονομίες, οι οποίες προσλαμβάνονται οπτικά (νοηματική γλώσσα) (Παπαηλιού, 2005).

1.1.4.4. Τι είναι «Επικοινωνία»

Στον όρο **επικοινωνία** (communication) περιλαμβάνεται τόσο η ομιλία, όσο και η γλώσσα. Συγκεκριμένα, *«επικοινωνία είναι η μεταβίβαση και πρόσληψη κάθε είδους μηνύματος, όχι μόνο των αυστηρά δομημένων συμβολικών μηνυμάτων της γλώσσας»*. Για παράδειγμα, ένα χασμουρητό μπορεί να μεταβιβάσει το μήνυμα ότι κάποιος είναι κουρασμένος. Ένα σήμα μπορεί να έχει *επικοινωνιακό* ή *πληροφοριακό* χαρακτήρα. Στην πρώτη περίπτωση, ο πομπός (Α) εκπέμπει το σήμα, έχοντας την πρόθεση να καταστήσει το δέκτη (Β) ενήμερο για κάτι, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, παρέχεται μια πληροφορία στο δέκτη, ανεξάρτητα απ' την πρόθεση του πομπού (Παπαηλιού, 2005).

1.2. Τα υποσυστήματα της γλώσσας

Σύμφωνα με τους Bloom & Lahey (1978), η γλώσσα είναι ένα σύστημα, το οποίο αποτελείται από 3 διαστάσεις: α) τη **μορφή**, η οποία εμπεριέχει τη *φωνολογία*, τη *μορφολογία* και τη *σύνταξη*, β) τη **χρήση**, όπου εμπεριέχεται η *πραγματολογία* και γ) το **περιεχόμενο**, το οποίο περιλαμβάνει τη *σημασιολογία* (Καμπανάρου, 2007). Η ενσωμάτωση και των τριών διαστάσεων δηλώνει τη γνώση της γλώσσας ή γλωσσική ικανότητα (Πανάγος, 2012).

Το γλωσσικό σύστημα λοιπόν, αποτελείται από επιμέρους στοιχεία, τα οποία είναι φωνολογικά, μορφολογικά, συντακτικά, σημασιολογικά και πραγματολογικά. Τα στοιχεία αυτά συνυπάρχουν σε κάθε γλώσσα και βρίσκονται σε αλληλεπίδραση. Συνεπώς, η γλώσσα, αποτελείται από **5 υποσυστήματα**: τη φωνητική/φωνολογία, τη μορφολογία, τη σύνταξη, τη σημασιολογία και την πραγματολογία.

1.2.1. Φωνητική-Φωνολογία

Οι επιστήμες που ασχολούνται με τη μελέτη των γλωσσικών ήχων είναι η **φωνητική** και η **φωνολογία**, οι οποίες βρίσκονται σε στενή σχέση μεταξύ τους, είναι όμως ταυτόχρονα και ανεξάρτητες η μία απ' την άλλη. Απ' τη μια πλευρά, η *φωνητική*, η οποία διακρίνεται σε αρθρωτική, ακουστική και ακροατική, εξετάζει τη φυσιολογία της ομιλίας, δηλαδή, περιγράφει τους ήχους που παράγονται απ' τα ανθρώπινα φωνητικά όργανα ή τους αναλύει πειραματικά με τη βοήθεια ειδικών μηχανημάτων, όπως είναι ο φασματογράφος ή παλμογράφος.

Πιο συγκεκριμένα, η *αρθρωτική φωνητική* εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται τα φωνητικά όργανα κατά την ομιλία, η *ακουστική φωνητική* μελετάει τις ακουστικές ιδιότητες των γλωσσικών ήχων (συχνότητα, πλάτος, ένταση και διάρκεια), ενώ η *ακροατική φωνητική* ασχολείται με τη μελέτη της πρόσληψης

του ηχητικού σήματος απ' τον ακροατή και τον τρόπο με τον οποίο ο εγκέφαλος αναγνωρίζει και επεξεργάζεται το συγκεκριμένο ήχο.

Απ' την άλλη πλευρά, η *φωνολογία*, η οποία ως ιδιαίτερος κλάδος της γλωσσολογίας εμφανίζεται χρονολογικά πολύ αργότερα απ' την φωνητική, μελετάει τη λειτουργία των φθόγγων ενός γλωσσικού συστήματος, επιτυγχάνοντας έτσι, να περιορίσει τους φθόγγους από ένα θεωρητικά άπειρο, σε έναν ελάχιστο και αυστηρά καθορισμένο αριθμό (Παπαηλιού, 2005· Γαβριηλίδου, 2003).

1.2.2. Μορφολογία

Η *μορφολογία* είναι ο κλάδος της γλωσσολογίας που ασχολείται με την αναγνώριση, την ανάλυση και την περιγραφή της μορφής των λέξεων. Βασικό συστατικό της μορφολογίας είναι το *μόρφημα*, το οποίο θεωρείται η ελάχιστη υποδιαίρεση της λέξης, που είναι φορέας σημασίας. Αυτό σημαίνει, πως κάθε προσπάθεια για παραπέρα ανάλυση του μορφήματος καταλήγει σε στοιχεία χωρίς νόημα, τα φωνήματα, ενώ από τον συνδυασμό των μορφημάτων προκύπτουν οι *λέξεις* (Ράλλη, 2005).

1.2.3. Σύνταξη

Στη γλωσσολογία, η *σύνταξη* είναι η μελέτη των κανόνων και των ιεραρχικών σχέσεων που ρυθμίζουν τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται οι λέξεις για τον σχηματισμό προτάσεων στις φυσικές ανθρώπινες γλώσσες. Το συντακτικό λοιπόν, αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο συνδέονται οι λέξεις μεταξύ τους, ώστε να διαμορφώνονται ορθά σχηματισμένες (γραμματικές) προτάσεις, δηλαδή ασχολείται

με την σύνταξη-δομή της πρότασης. Οι ακολουθίες των λέξεων που παραβιάζουν τους κανόνες της σύνταξης είναι αντιγραμματικές. Ως φυσικοί ομιλητές μιας γλώσσας μπορούμε να ξεχωρίζουμε τις *γραμματικές* από τις *αντιγραμματικές* προτάσεις. Η **γραμματικότητα** μιας πρότασης δεν εξαρτάται από το αν έχει νόημα (π.χ. *Ένα μαχαίρι κλείδωσε το καρότσι.*), ούτε από την αλήθεια της (π.χ. *Τα ποδήλατα κινούνται με βενζίνη.*). Προτάσεις όπως οι προηγούμενες είναι γραμματικές, αλλά είναι σημασιολογικά ή πραγματολογικά ανώμαλες (Τερζή, χ.χ.).

1.2.4. Σημασιολογία

Η **σημασιολογία**, είναι ο κλάδος της γλωσσολογίας που ασχολείται με το περιεχόμενο των λέξεων (σχέσεις σημαίνοντος-σημαινόμενου) και των φράσεων, δηλαδή των νοημάτων που κωδικοποιούνται και μεταβιβάζονται μέσω της γλώσσας. Ειδικότερα, εξετάζει α) τη σχέση των γλωσσικών συμβόλων (λέξεων) με τα αντικείμενα, γεγονότα ή ιδέες στα οποία αναφέρονται, β) τις μεταβολές της σημασίας των συμβόλων αυτών, καθώς και γ) τη σχέση της σημασίας με άλλα γλωσσικά επίπεδα (γραμματική, σύνταξη, φωνολογία) (Πρώιου, 2008).

Βασική μονάδα του σημασιολογικού επιπέδου θεωρείται η **λέξη**. Αυτό είναι λογικό, αν σκεφτούμε πως το νόημα μιας ολόκληρης πρότασης είναι δυνατόν να αλλάξει, με την αντικατάσταση μίας και μοναδικής λέξης. Ωστόσο, ελάχιστη μονάδα του σημασιολογικού επιπέδου δεν είναι η λέξη, αλλά το **μόρφημα**, το οποίο είναι «*το μικρότερο γλωσσικό τεμάχιο που είναι φορέας νοήματος*». Όταν τα μορφήματα συνδυαστούν μεταξύ τους, σχηματίζουν *μονάδες ανώτερου επιπέδου* (λέξεις, φράσεις, προτάσεις, κ.ο.κ.). Ωστόσο, το νόημα μιας πρότασης δεν κωδικοποιείται μόνο μέσω των λέξεων και των μορφημάτων. Για παράδειγμα, στις προτάσεις «το

αγόρι κυνηγάει το σκυλί» και «το σκυλί κυνηγάει το αγόρι», χρησιμοποιούνται οι ίδιες ακριβώς λέξεις και τα ίδια μορφήματα, αλλά με διαφορετική σειρά. Σε τέτοιες περιπτώσεις, κυρίαρχο ρόλο στη σημασιολογία παίζει η μελέτη του συντακτικού, αφού η σειρά των λέξεων είναι αυτή που καθορίζει και το νόημα της πρότασης. (Παπαηλιού, 2005).

1.2.5. Πραγματολογία

Η **πραγματολογία** σχετίζεται με την *χρήση της κοινωνικής γλώσσας*, δηλαδή με την ικανότητα του ατόμου, να ερμηνεύει και να μεταχειρίζεται τη γλώσσα, σύμφωνα με τις επικοινωνιακές συνθήκες που επικρατούν. Αυτό σημαίνει πως το άτομο πρέπει να είναι σε θέση να τηρεί τους κοινωνιογλωσσικούς κανόνες που διέπουν την επικοινωνία, δηλαδή να λέει το σωστό πράγμα, με το σωστό τρόπο, στο σωστό τόπο και χρόνο. Η πραγματολογία περιλαμβάνει τρεις κύριες δεξιότητες, οι οποίες είναι α) η χρήση της γλώσσας για διαφορετικούς σκοπούς, β) Η διαφοροποίηση της γλώσσας σύμφωνα με τις ανάγκες του ακροατή ή της κατάστασης και γ) η τήρηση κανόνων συνομιλίας και αφήγησης (Παυλίδου, 2006).

1.3. Βασικά συστατικά του γλωσσικού συστήματος

1.3.1. Φθόγγος: Η ελάχιστη μονάδα της φωνητικής

Οι στοιχειώδεις ήχοι, απ' τους οποίους απαρτίζεται η ομιλία ονομάζονται **φθόγγοι**. Σε κάθε γλώσσα συναντάμε μια ποικιλία φθόγγων, με τους οποίους σχηματίζονται όλες οι λέξεις και συνεπώς, όλες οι φράσεις της συγκεκριμένης γλώσσας. Οι δυνατότητες παραλλαγής στην προφορά των διάφορων γλωσσικών ήχων είναι πάρα πολλές, ωστόσο, θα ήταν υπερβολή να σταθούμε σε όλες εκείνες τις λεπτές διαφορές, τις οποίες με δυσκολία αντιλαμβανόμαστε. Ο *φθόγγος* λοιπόν, ο οποίος αναπαριστάται σε [], είναι η μονάδα της φωνητικής, που καλύπτει το ευρύ φάσμα της εκφοράς ενός γλωσσικού ήχου.

Κάθε φθόγγος διαθέτει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που έχουν να κάνουν α) με την εκφορά του, η οποία περιλαμβάνει τη *φωνή* και την *άρθρωση*, καθώς και β) με την ακουστική του σύσταση, δηλαδή το είδος και τις ιδιότητες του ίδιου του ήχου όπως μπορούμε να τις απεικονίσουμε και να τις μετρήσουμε σε μια ηχογράφηση με τη βοήθεια ειδικών προγραμμάτων στον ηλεκτρονικού υπολογιστή. Έτσι, οι θεμελιώδεις ήχοι της ομιλίας, ταξινομούνται σε κατηγορίες, ανάλογα με τις ιδιότητες παραγωγής τους.

Αρχικά, οι φθόγγοι διακρίνονται σε *φωνήεντα*, τα οποία παράγονται, χωρίς να παρεμποδίζεται καθόλου η διόδος του αέρα απ' τη στοματική κοιλότητα και σε *σύμφωνα*, όπου τίθεται κάποιο εμπόδιο στη ροή του αέρα. Επιπλέον, χαρακτηριστικά των συμφώνων καθορίζονται απ' τη θέση του εμποδίου στη φωνητική οδό, η οποία ονομάζεται *τόπος άρθρωσης* του φθόγγου, καθώς επίσης και απ' το είδος του εμποδίου, το οποίο καλείται *τρόπος άρθρωσης* του φθόγγου. Έτσι, ως προς τον τόπο

άρθρωσης, ένας φθόγγος στην Ελληνική γλώσσα μπορεί να είναι διχειλικός, χειλοδοντικός, μεσοδοντικός, οδοντικός, φατνιακός, ουρανικός ή υπερωικός. Απ' την άλλη, ως προς τον τρόπο άρθρωσης, τα σύμφωνα διακρίνονται σε στιγμικά, ρινικά, τριβόμενα, προστριβόμενα, πλευρικά και παλλόμενα. Αυτό σημαίνει πως για την παραγωγή ενός γλωσσικού ήχου, οι αρθρωτές μπορεί να σφραγίσουν εντελώς τη στοματική κοιλότητα για ελάχιστο ή για περισσότερο χρονικό διάστημα, να αφήσουν ένα πολύ στενό πέρασμα, ή, μπορεί απλώς να αλλάξουν το σχήμα της στοματικής κοιλότητας, πλησιάζοντας μεταξύ τους. Μια τελευταία διάκριση των συμφωνικών φθόγγων γίνεται ως προς την *ηχηρότητά* τους. Έτσι, τα σύμφωνα κατατάσσονται σε *ηχηρά* και *άηχα*, ανάλογα με το αν πάλλονται οι φωνητικές χορδές κατά την παράγωγή τους, δηλαδή αν απαιτείται φώνηση ή όχι (Γαβριηλίδου, 2003· Ladefoged, 2010· Πρωτόπαπας, 2008· Πρωτόπαπας, 2003).

Το Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο: Οι φωνολόγοι στην προσπάθειά τους να ανακαλύψουν έναν ενιαίο και αξιόπιστο τρόπο καταγραφής των γλωσσικών ήχων, που απαντούνται σε όλες τις γλώσσες του κόσμου, επινόησαν το **Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο** (ΔΦΑ). Το ΔΦΑ είναι ένα σύστημα φωνητικής μεταγραφής, που αποτελείται ως επί το πλείστον από λατινικούς χαρακτήρες και κάποιους ελληνικούς, ενώ αρκετά από τα σύμβολα που χρησιμοποιεί δε συναντούνται σε κανένα αλφάβητο του κόσμου. Δημιουργήθηκε και υποστηρίζεται από τη Διεθνή Φωνητική Ένωση για να αναπαριστά διακριτά, με ακρίβεια και λεπτομέρεια καθέναν από τη μεγάλη ποικιλία των γλωσσικών ήχων, που απαντούνται σε όλες τις ανθρώπινες γλώσσες. Το ΔΦΑ λοιπόν, είναι διαμορφωμένο, ώστε να αποτελεί τον πρότυπο τρόπο καταγραφής όλων των ανθρώπινων γλωσσών. Από τα σύμβολα που χρησιμοποιεί το ΔΦΑ, τα 107 αναπαριστούν φωνήεντα και σύμφωνα, τα 31 είναι διακριτικά σημεία

που βοηθούν στον ακριβέστερο χαρακτηρισμό των φθόγγων και τα 19 χρησιμοποιούνται για την αναπαράσταση της μακρότητας/βραχύτητας, του τονισμού, της προσωδίας και του επιτονισμού. Ωστόσο για την περιγραφή μιας συγκεκριμένης γλώσσας χρησιμοποιείται μόνο ένας μικρός αριθμός από αυτά.

Στον παρακάτω πίνακα, απεικονίζονται τα σύμβολα που αναπαριστούν τους φθόγγους της Ελληνικής γλώσσας, σύμφωνα με το ΔΦΑ (Γαβριηλίδου, 2003: Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο, χ.η).

[a]	[anemos]
[v]	[vivlio]
[ɣ] [j]	[ɣala], [jelo]
[ð]	[ðerma]
[e]	[enas]
[z]	[zoi] [kozmos]
[i]	[ipnos], [ipios], [ioðio]
[θ]	[θeoria]
[k] [c]	[kala], [ceros]
[l] [ʎ]	[leo], [iʎos]
[m]	[monos]
[n] [ɲ] [ŋ]	[nero], [ɲata] [aŋxos]
[o]	[oplo], [oreos]
[p]	[pali]
[r]	[reo]
[s]	[stilos]
[t]	[trapezi]
[f]	[fisi]
[x] [ç]	[xara], [çeri]
[u]	[uranos]
[g] [ʝ]	[garaz], [ʝeisa]
[b]	[bira]
[d]	[dulapa]

Πίνακας 1: Οι φθόγγοι της Ελληνικής γλώσσας, (Γαβριηλίδου, 2003)

1.3.2. Φώνημα: Η θεμελειώδης μονάδα της φωνολογίας

Οι γλωσσολόγοι, που μελετούν τη δομή των λέξεων, αντί για τον όρο «φθόγγος», χρησιμοποιούν τον όρο «φώνημα», το οποίο και αποτελεί τη θεμελειώδη μονάδα ανάλυσης του φωνολογικού επιπέδου. Τα *φωνήματα* είναι *αφηρημένες και ασυνεχείς μονάδες που είναι εγγεγραμμένες στη συνείδηση των ομιλητών*. Οι αφηρημένες αυτές μονάδες πραγματώνονται κατά την ομιλία με τη μορφή των φθόγγων, που είναι φυσικές οντότητες αντιληπτές με τις αισθήσεις (Χαραλαμπίδης, χ.χ.).

Τα φωνήματα είναι οι μικρότερες ηχητικές μονάδες και έχουν *διακριτική αξία*. Για παράδειγμα, οι λέξεις [θίμα], [σίμα], [ρίμα], [νίμα] διαφέρουν μόνο ως προς το αρχικό τους φώνημα και κάθε αντικατάσταση του φωνήματος αυτού προκαλεί μια *σημασιολογική μεταβολή*, δημιουργεί δηλαδή μια άλλη λέξη. Αυτό σημαίνει, ότι τα φωνήματα βρίσκονται μεταξύ τους σε *σχέση αντίθεσης*. Σε κάθε περίπτωση, όπου η αντικατάσταση ενός φθόγγου με έναν άλλο οδηγεί σε σημασιολογική διαφοροποίηση, λέμε ότι οι δύο αυτοί φθόγγοι έχουν *διακριτική λειτουργία* και αντιπροσωπεύουν δυο διαφορετικά φωνήματα (Παπαηλιού, 2005· Χαραλαμπίδης, χ.χ.).

1.3.3. Τα αλλόφωνα των φωνημάτων

Ο τρόπος εκφοράς ενός φωνήματος μπορεί να επηρεάζεται απ' το φωνολογικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εμφανίζεται. Για παράδειγμα, το φώνημα /κ/ της ελληνικής γλώσσας, προφέρεται αλλιώς στη λέξη [kɔta] κι αλλιώς στη λέξη [ceri]. Σε αυτή την περίπτωση, ο ένας φθόγγος δεν μπορεί να αντικαταστήσει τον άλλο στο ίδιο περιβάλλον και τότε λέμε ότι οι φθόγγοι αυτοί βρίσκονται σε *σχέση*

συμπληρωματικής κατανομής. Στην πραγματικότητα, οι δυο αυτοί φθόγγοι δεν αντιπροσωπεύουν διαφορετικά φωνήματα, αλλά αποτελούν *διαφορετικές πραγματώσεις του ίδιου φωνήματος* που οφείλονται στην επίδραση του φωνητικού περιβάλλοντος στο οποίο εμφανίζονται. Οι επιφανειακές αυτές ποικιλίες του ίδιου φωνήματος, όπως λέμε όταν δύο φθόγγοι μοιάζουν πολύ φωνητικά, ονομάζονται *αλλόφωνα* (Παπαηλιού, 2005· Χαραλαμπίδης, χ.χ.).

1.3.4. Τα διακριτικά χαρακτηριστικά των φωνημάτων

Κάθε φώνημα διαθέτει κάποια *διακριτικά χαρακτηριστικά*, τα οποία το διαφοροποιούν από άλλα φωνήματα της ίδιας γλώσσας. Αυτά τα διακριτικά χαρακτηριστικά, που συγκροτούν κάθε φώνημα, δεν είναι τμηματικές μονάδες, δηλαδή δεν πραγματώνονται διαδοχικά, αλλά εμφανίζονται ταυτόχρονα. Τα φωνήματα διαφοροποιούνται μεταξύ τους, ως προς τα διακριτικά χαρακτηριστικά που διαθέτουν. Η αντίθεση μεταξύ δυο φωνημάτων αποτελεί μια *φωνολογική αντίθεση* (Χαραλαμπίδης, χ.χ.).

ΤΡΟΠΟΣ ΑΡΘΡΩΣΗΣ		ΤΟΠΟΣ ΑΡΘΡΩΣΗΣ													
		Διχειλικά		Χειλοδοντικά		Μεσοδοντικά		Οδοντικά		Φατνιακά		Ουρανικά		Υπερωικά	
		Άηχο	Ηχηρό	Άηχο	Ηχηρό	Άηχο	Ηχηρό	Άηχο	Ηχηρό	Άηχο	Ηχηρό	Άηχο	Ηχηρό	Άηχο	Ηχηρό
Κλειστά	Στιγμικά	p πένα	b μπότα					t τόξο	d ντέφι			c κερί	j γκέμι	k κότα	g γκαράζ
	Ρινικά		m μήλο								n νερό		ɲ νιότη		ŋ κόγχη
	Τριβόμενα			f φίδι	v βουνό	θ θέση	ð δέμα			s σέλα	z ζώνη	ç χέρι	j γέρος	x χαρά	ɣ γάτα
	Προστριβόμενα									ts τσάντα	tz τζάμι				
Υγρά	Πλευρικά										l λάδι		ʎ λιανός		
	Παλλόμενα										r ρολόι				

Πίνακας 2: Τα διακριτικά χαρακτηριστικά των φωνημάτων της Ελληνικής γλώσσας (Ladefoged, 2010)

1.3.5. Η κατανομή των φθόγγων

Όπως αναφέρει η Γαβριηλίδου (2003), ο Trubetzkoy διατύπωσε μια σειρά κανόνων, σύμφωνα με τους οποίους οι φθόγγοι μπορεί να βρίσκονται σε α) αντιθετική/φωνημική κατανομή β) συμπληρωματική/αλλοφωνική κατανομή και γ) ελεύθερη παραλλαγή. Οι κανόνες αυτοί μας βοηθάνε να διακρίνουμε αν ένας φθόγγος αποτελεί φώνημα, ή αλλόφωνο κάποιου φωνήματος και συνοψίζονται παρακάτω:

- **Αντιθετική/ φωνημική κατανομή:** Όταν δύο φθόγγοι, εναλλασόμενοι στο ίδιο περιβάλλον, επιφέρουν νοηματικές αλλαγές στη λέξη, τότε λέμε ότι οι ήχοι αυτοί βρίσκονται σε *αντιθετική κατανομή*, αποτελούν δηλαδή *διαφορετικά φωνήματα*.
π.χ. [ˈpɒnos] ~ [ˈtɒnos], [ˈfɑros] ~ [ˈθɑros]
- **Συμπληρωματική/ αλλοφωνική κατανομή:** Όταν δύο ήχοι, συγγενείς αρθρωτικά και ακουστικά μεταξύ τους, δεν μπορούν να αντικαταστήσουν ο ένας τον άλλο στο ίδιο φωνημικό περιβάλλον, τότε λέμε ότι οι ήχοι αυτοί βρίσκονται σε *συμπληρωματική κατανομή* και αποτελούν *αλλόφωνα του ίδιου φωνήματος*.
π.χ. [çeˈri] ~ [xaˈra], [ˈkɔta] ~ [ceˈri]
- **Ελεύθερη Παραλλαγή:** Όταν δύο φθόγγοι μπορούν να βρεθούν στο ίδιο φωνημικό περιβάλλον, χωρίς να επιφέρουν καμία σημασιολογική μεταβολή στη λέξη, τότε λέμε ότι οι ήχοι αυτοί βρίσκονται σε *ελεύθερη παραλλαγή* και σε αυτήν την περίπτωση αποτελούν *ελεύθερες φωνητικές ποικιλίες του ίδιου φωνήματος*.
π.χ. [ˈnikos] ~ [ˈɲikos], [aðelˈfos] ~ [aðerˈfos], [ˈlikos] ~ [ˈlikos]

1.3.6. Μόρφημα: Η μονάδα της μορφολογίας

Το **μόρφημα** αποτελεί αντικείμενο μελέτης της μορφολογίας, και είναι το ελάχιστο συστατικό της λέξης, που διαθέτει *σημασία* ή *γραμματική λειτουργία*. Τα μορφήματα αποτελούν στοιχειώδεις μονάδες της γραμματικής και ανάλογα με τη μορφή και τις λειτουργίες που επιτελούν, διακρίνονται α) σε ελεύθερα και δεσμευμένα, και β) σε λεξικά και γραμματικά.

Πιο συγκεκριμένα, *ελεύθερα* ονομάζονται τα μορφήματα που εμφανίζονται στην πρόταση ως αυτόνομες λέξεις (π.χ. *όταν*), ενώ *δεσμευμένα* ονομάζονται εκείνα που αποτελούν υποχρεωτικά τμήμα κάποιας λέξης (π.χ. *γραφ-*). Απ' την άλλη πλευρά, *λεξικά* (ή λεξιλογικά) ονομάζονται τα μορφήματα που διαθέτουν λεξική σημασία, είναι δηλαδή φορείς πλήρους σημασίας (π.χ. *γραφ-*, *καλ-*, *παιζ-*), ενώ *γραμματικά* (ή λειτουργικά) ονομάζονται εκείνα που δηλώνουν γραμματικές σχέσεις (*ξε-*, *-ός*, *-ω*, *-οι*, *-οις*, *-όν-η*). Αξίζει να σημειωθεί, ότι τα λεξικά μορφήματα είναι συνήθως μεγαλύτερα από τα γραμματικά, αν και η έκταση ενός μορφήματος δεν είναι πλήρως προβλέψιμη.

Όταν τα μορφήματα εμφανίζονται με παραλλαγές που εξαρτώνται από το φωνολογικό ή μορφολογικό περιβάλλον της λέξης, ονομάζονται *αλλόμορφα*. Στην περίπτωση που η αλλομορφία εξαρτάται από το *φωνολογικό περιβάλλον*, κάνουμε λόγο για φωνολογικά καθορισμένα αλλόμορφα. Για παράδειγμα, το γραμματικό μόρφημα που δηλώνει συνοπτικό της παθητικής φωνής στον αόριστο στην ελληνική έχει τους τύπους *-θη-*, *-τη-*, *-η-* (π.χ. *λύ-θη-κε*, *γράφ-τη-κε*, *κόπ-η-κε*). Απ' την άλλη μεριά, όταν η αλλομορφία καθορίζεται από το *μορφολογικό περιβάλλον*, εξαρτάται από τη πτώση και τον αριθμό. Για παράδειγμα, στη λέξη *σώμα*, το θέμα εμφανίζεται με δύο αλλόμορφα (*σωμ-* στην ονομαστική, της αιτιατική και την κλητική του

ενικού, και **σωματ-** στην γενική ενικού και σε όλες τις πτώσεις του πληθυντικού) (Ράλλη, 2005· Πετρούνιας, 2002).

1.3.7. Υπερτεμαχιακά στοιχεία της γλώσσας

Τα **υπερτεμαχιακά στοιχεία**, συνυπάρχουν με τα φωνήματα και συνήθως εκτείνονται σε συνθετότερες μονάδες (συλλαβές, λέξεις, φράσεις). *«Τα στοιχεία αυτά σχετίζονται με μεταβολές στο ύψος, την ένταση, την ταχύτητα ή το ρυθμό της ομιλίας και έχουν εκφραστική, οριοθετική ή διακριτική λειτουργία»* (Παπαηλιού, 2005). Τέτοια στοιχεία είναι ο **δυναμικός τόνος** (stress), ο **μουσικός τόνος** (pitch) και ο **επιτονισμός** (intonation). Ο δυναμικός τόνος εμφανίζεται ως αποτέλεσμα των μεταβολών κυρίως στην ένταση της φωνής, ενώ ο μουσικός τόνος προκύπτει συνήθως από μεταβολές στο ύψος της φωνής. Τέλος, ο επιτονισμός συνίσταται σε μεταβολές στο ρυθμό, το ύψος, ή την ένταση της ομιλίας και έχει οριοθετική, διακριτική ή εκφραστική λειτουργία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΟΜΙΛΙΑΣ

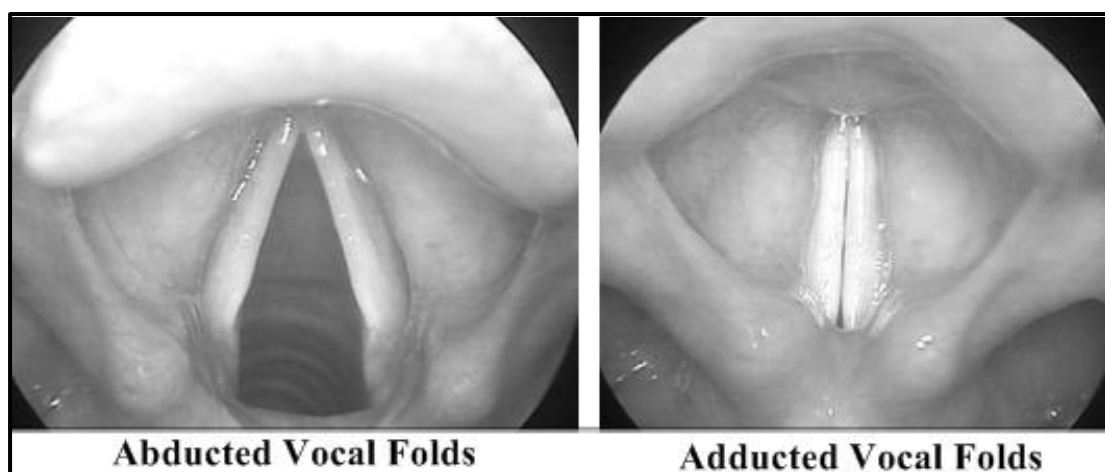
2.1. Μηχανισμός παραγωγής ομιλίας

Για την παραγωγή ομιλίας, απαιτείται η συνεργασία τριών κινητικών συστημάτων, τα οποία είναι: α) το αναπνευστικό (υπολαρυγγικό σύστημα), β) το φωνητικό (λαρυγγικό σύστημα) και γ) το αρθρωτικό (υπερλαρυγγικό σύστημα). Τα τρία αυτά συστήματα είναι υπεύθυνα για την διακίνηση του αέρα μέσα απ' τις δομές τους (θωρακική κοιλότητα, τραχεία, λάρυγγας, φάρυγγας και στοματική ή ρινική κοιλότητα) και την τροποποίηση της ροής του αέρα, μέσω των ανατομικών οργάνων (π.χ. φωνητικές χορδές, χείλη, δόντια, γλώσσα).

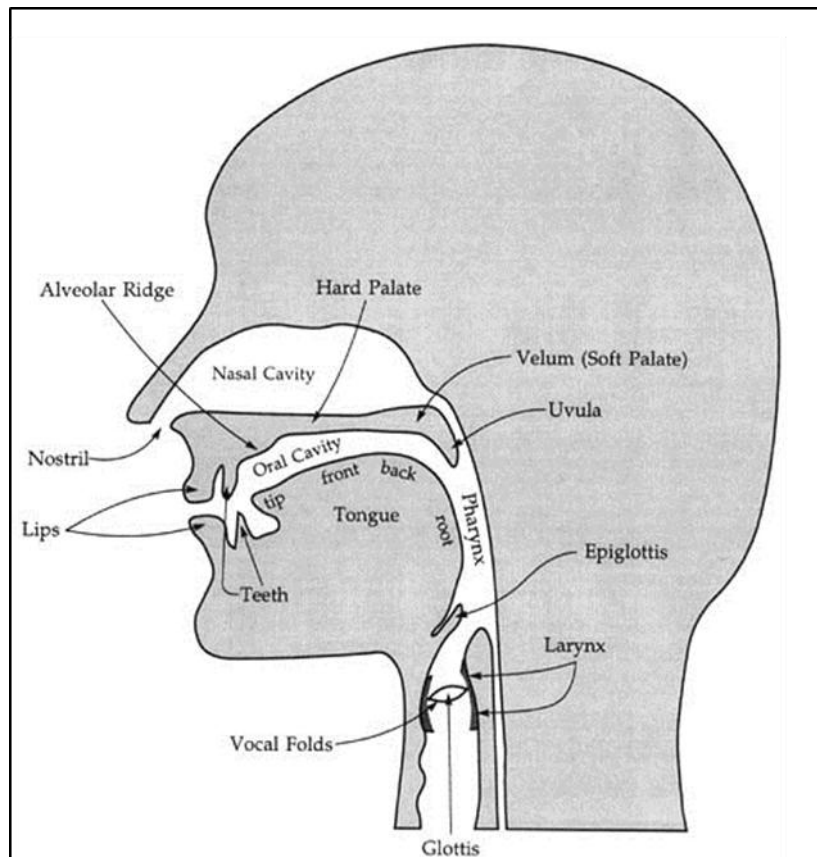
Πιο συγκεκριμένα, το αναπνευστικό σύστημα είναι υπεύθυνο για την είσοδο και έξοδο του αέρα, προκειμένου να παραχθεί ομιλία. Κατά την εισπνοή, ο αέρας εισέρχεται απ' τη μύτη και το στόμα, και καταλήγει στους πνεύμονες. Παράλληλα, το φωνητικό σύστημα, αναλαμβάνει τη διαδικασία της φώνησης. Κατά την εκπνοή, ο αέρας δονεί τις φωνητικές χορδές και τις κάνει να πάλλονται. Η φώνηση απαρτίζεται από πολλούς γλωττιδικούς κύκλους, καθένας απ' τους οποίους περιλαμβάνει τη φάση της απαγωγής, κατά την οποία οι φωνητικές χορδές απομακρύνονται (αεροδυναμική φύση) και τη φάση της προσαγωγής, όπου οι φωνητικές χορδές επανέρχονται στην αρχική τους θέση (μυοελαστική φύση). Με τη ροή του αέρα που εξέρχεται απ' τους πνεύμονες λοιπόν, οι φωνητικές χορδές πάλλονται ρυθμικά. Τέλος, οι αρθρωτές, δηλαδή τα φωνητικά όργανα που συμμετέχουν στην άρθρωση (γλώσσα, χείλη,

μαλακή και σκληρή υπερώα, κάτω γνάθος και δόντια), αναλαμβάνουν το έργο να διαμορφώσουν το ηχητικό σήμα που δημιουργείται κατά τη φώνηση και να το μετατρέψουν σε ήχους ομιλίας, ενώ οι αρθρωτικές κοιλότητες (στοματική και ρινική κοιλότητα) λειτουργούν ως αντηχεία. Η παραγωγή ομιλίας λοιπόν, γίνεται με τη βοήθεια των αρθρωτικών οργάνων, τα οποία όπως κινούνται, μεταβάλλουν το σχήμα της στοματοφαρυγγικής κοιλότητας, καθώς και τη φορά διέλευσης του αέρα προς τη στοματική ή ρινική κοιλότητα, δημιουργώντας έτσι αντηχήσεις, που αντιστοιχούν στους διάφορους φθόγγους (Οκαλίδου, 2008· Μποτίνης, 2011).

Με λίγα λόγια: Για να παραχθεί ομιλία απαιτείται σε πρώτη φάση, η συνδυαστική λειτουργία του αναπνευστικού και του φωνητικού συστήματος, τα οποία θέτουν σε παλμική κίνηση της φωνητικές χορδές, όπου παράγεται η απλούστερη μορφή φωνητικού σήματος. Στη συνέχεια, το εν λόγω φωνητικό σήμα τροποποιείται ανάλογα με τον τρόπο που κινούνται και διαμορφώνονται οι αρθρωτές και εξέρχεται απ' τις αρθρωτικές κοιλότητες με τη μορφή φθόγγων (Οκαλίδου, 2008· Μποτίνης, 2011).

Εικόνα 1: Απαγωγή και προσαγωγή φωνητικών χορδών

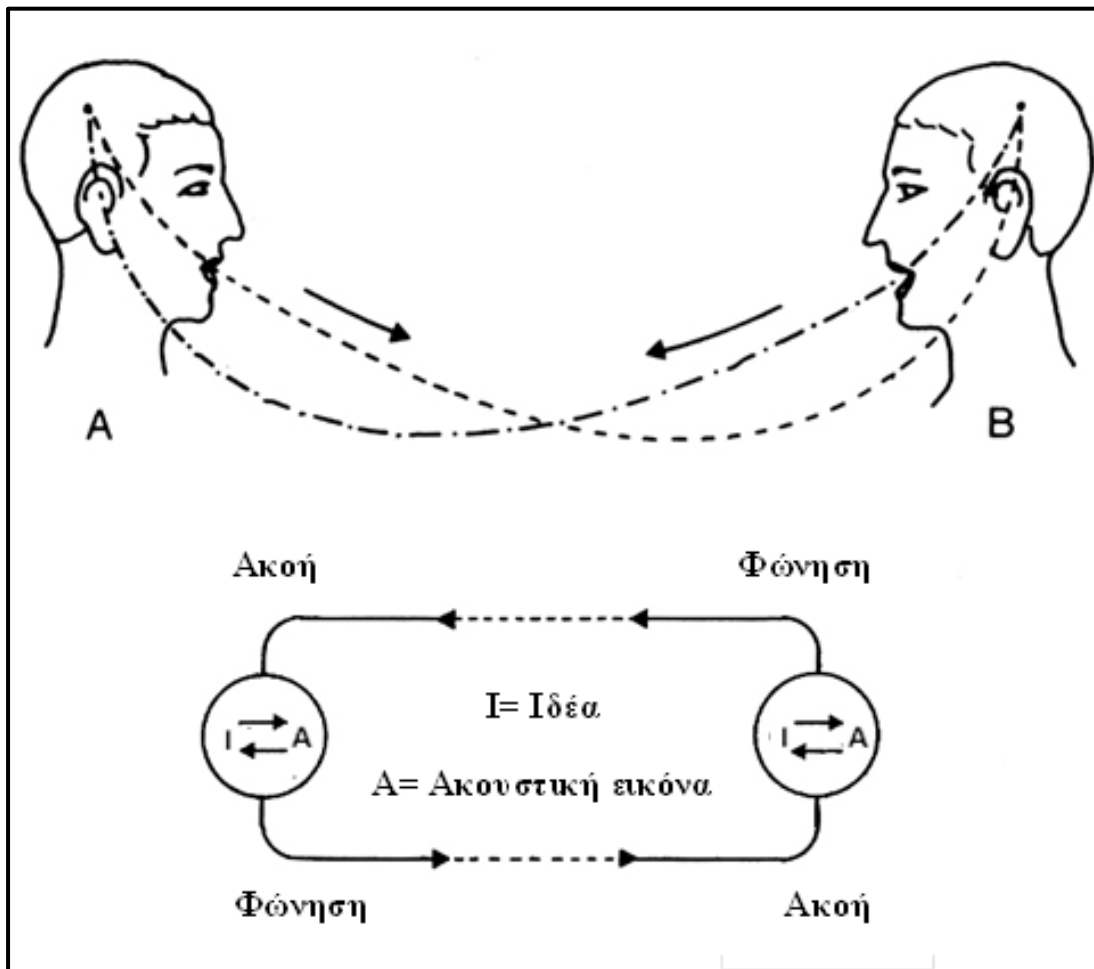

Εικόνα 2: Ανατομία της ομιλίας

2.2. Το κύκλωμα της ομιλίας

Η ομιλία συνιστά ατομική πράξη, για την οποία απαιτούνται τουλάχιστον δύο άτομα, προκειμένου να δημιουργηθεί ένα **κύκλωμα ομιλίας**. Για παράδειγμα, αν έχουμε δύο πρόσωπα (Α και Β), που συνδιαλέγονται, η αφετηρία του κυκλώματος θα βρίσκεται στον εγκέφαλο του ενός προσώπου, όπου τα συνειδησιακά γεγονότα (ιδέες), συνδέονται με τις παραστάσεις ακουστικών εικόνων, οι οποίες είναι απαραίτητες για την έκφραση των ιδεών. Πιο αναλυτικά, το κύκλωμα της ομιλίας λειτουργεί ως εξής: Μια δεδομένη ιδέα, προκαλεί στον εγκέφαλο του προσώπου Α μια ακουστική εικόνα, φαινόμενο καθαρά *ψυχικό*, το οποίο ακολουθεί με τη σειρά της μια *φυσική* διαδικασία. Συγκεκριμένα, ο εγκέφαλος μεταδίδει στα φωνητικά

όργανα μια σχετική με την εικόνα ωθητική κίνηση. Ύστερα, τα ηχητικά κύματα μεταφέρονται από το στόμα του A στο αυτί του B. Κατόπιν, το κύκλωμα συνεχίζεται στον B, κατά τάξη αντίστροφη, δηλαδή η ακουστική εικόνα μεταδίδεται από το αυτί, στον εγκέφαλο (φυσικό μέρος), όπου πραγματοποιείται η σύνδεση της εικόνας με την αντίστοιχη ιδέα (ψυχικό μέρος). Εφόσον το B πρόσωπο μιλήσει με τη σειρά του, η νέα αυτή πράξη θα ακολουθήσει την ίδια ακριβώς πορεία και θα περάσει τις ίδιες διαδοχικές φάσεις (από τον εγκέφαλο του B, στον εγκέφαλο του A και αντιστρόφως), έως ότου τερματιστεί η συνομιλία (Saussure, 1916/1979).

Εικόνα 3: Το κύκλωμα της ομιλίας (Saussure, 1916/1979)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

3.1. Αναπτυξιακά ορόσημα γλωσσικής ανάπτυξης

Οι αναπτυξιολόγοι, κάνοντας λόγο για «*αναπτυξιακά ορόσημα*», αναφέρονται στο σύνολο των λειτουργικών δεξιοτήτων, που πρέπει να εκτελούν τα παιδιά, σε κάθε στάδιο της ανάπτυξής τους. Παρακάτω, αναφέρονται τα *αναπτυξιακά ορόσημα γλωσσικής* ανάπτυξης, δηλαδή τα στάδια ανάπτυξης λόγου και ομιλίας σε συγκεκριμένες ηλικιακές περιόδους, σύμφωνα τον Σύλλογο Επιστημόνων Λογοπαθολόγων Λογοθεραπευτών Ελλάδος (ΣΕΛΛΕ).

Ηλικία 0 – 6 μηνών

- Τρομάζει με ήχους
- Αναγνωρίζει ήχους
- Εντοπίζει τον ήχο γυρνώντας το κεφάλι
- Επαναλαμβάνει τους ίδιους ήχους
- Συχνά ψιθυρίζει και βγάζει ευχάριστους ήχους
- Μιμείται ήχους
- Χρησιμοποιεί ήχους ή χειρονομίες για να υποδείξει ανάγκες
- Χρησιμοποιεί διαφορετικό κλάμα για να εκφράσει διαφορετικές ανάγκες
- Χαμογελάει όταν του μιλάνε
- Χρησιμοποιεί τα φωνήματα /b/, /p/ και /m/ όταν μουρμουρίζει
- Η φωνή του ποικίλει σε ύψος και ένταση

Ηλικία 7 – 12 μηνών

- Καταλαβαίνει το ναι και το όχι
- Καταλαβαίνει και αποκρίνεται στο όνομά του
- Ακούει και μιμείται περισσότερους ήχους
- Αναγνωρίζει λέξεις που σχετίζονται με συνηθισμένα αντικείμενα
- Χρησιμοποιεί μεγάλη ποικιλία ήχων όταν μουρμουρίζει
- Μιμείται μερικούς ήχους, ακόμη και όταν κλαίει, μόνο για να τραβήξει την προσοχή
- Ακούει όταν του μιλάς
- Αρχίζει να μετατρέπει το μουρμούρισμα σε ακατάληπτη γλώσσα
- Παράγει μία ή περισσότερες λέξεις
- Χρησιμοποιεί ουσιαστικά
- Έχει εκφραστικό λεξιλόγιο 1-3 λέξεων
- Κατανοεί απλές εντολές

Ηλικία 13 – 18 μηνών

- Χρησιμοποιεί πρότυπα επιτονισμού ενηλίκων
- Χρησιμοποιεί ηχολαλία και μη καταληπτή ομιλία (νεολογισμοί)
- Παραλείπει μερικά αρχικά σύμφωνα και σχεδόν όλα τα τελικά σύμφωνα
- Ακολουθεί απλές εντολές
- Αναγνωρίζει 1 με 3 μέρη του σώματος
- Έχει εκφραστικό λεξιλόγιο 3 έως 20 λέξεις ή περισσότερες (κυρίως ουσιαστικά)
- Συνδυάζει χειρονομίες και λόγο
- Κάνει έκκληση για τα περισσότερα από τα αντικείμενα που επιθυμεί

Ηλικία 19 – 24 μηνών

- Χρησιμοποιεί λέξεις πιο συχνά από ασυνάρτητη ομιλία (νεολογισμούς)
- Είναι 25 – 50% κατανοητό στους ξένους
- Αρχίζει να συνδυάζει ουσιαστικά και ρήματα
- Αρχίζει να χρησιμοποιεί αντωνυμίες
- Χρησιμοποιεί κατάλληλο χρωματισμό στη φωνή για τις ερωτήσεις
- Απαντά στην ερώτηση «τι είναι αυτό;»
- Διασκεδάζει ακούγοντας ιστορίες
- Γνωρίζει 5 μέρη του σώματος
- Ονομάζει επακριβώς μερικά οικεία αντικείμενα
- Έχει εκφραστικό λεξιλόγιο 50 με 100 ή και περισσότερες λέξεις
- Έχει αντιληπτικό λεξιλόγιο 300 ή περισσότερων λέξεων

Ηλικία 2 – 3 ετών

- Ο λόγος είναι καταληπτός 50 – 75%
- Συνεχίζει να ηχολαλεί όταν συναντά δυσκολίες στο λόγο
- Καταλαβαίνει το «ένα» και τα «πολλά»
- Εκφράζει την ανάγκη για τουαλέτα (πριν, κατά τη διάρκεια ή μετά)
- Ζητάει αντικείμενα με το όνομά τους
- Δείχνει τις εικόνες σε βιβλίο ονομάζοντάς τις
- Αναγνωρίζει διάφορα μέρη του σώματος
- Ακολουθεί απλές εντολές και απαντά σε απλές ερωτήσεις
- Απολαμβάνει να ακούει μικρές ιστορίες, τραγούδια και ρυθμούς
- Κάνει ερωτήσεις με 1 ή 2 λέξεις
- Χρησιμοποιεί φράσεις 3-4 λέξεων, με υποκείμενο- ρήμα- αντικείμενο

- Χρησιμοποιεί μερικές προθέσεις, άρθρα, ρήματα στον ενεστώτα, ομαλό πληθυντικό και ανώμαλους τύπους στον αόριστο
- Έχει αντιληπτικό λεξιλόγιο 500 ή 900 ή περισσότερων λέξεων
- Έχει εκφραστικό λεξιλόγιο 50 έως 250 ή περισσότερων λέξεων (ραγδαία ανάπτυξη κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου)
- Παρουσιάζει πολλαπλά γραμματικά λάθη
- Καταλαβαίνει τα περισσότερα πράγματα από αυτά που λέγονται
- Μιλάει με δυνατή φωνή
- Χρησιμοποιεί τα φωνήεντα σωστά
- Χρησιμοποιεί σωστά σύμφωνα σε αρχική θέση
- Χρησιμοποιεί περίπου 27 φωνήματα
- Χρησιμοποιεί το βοηθητικό «είναι»
- Χρησιμοποιεί μερικά ομαλά ρήματα στον αόριστο, κτητικά μορφήματα, αντωνυμίες και προστακτική

Ηλικία 3 – 4 ετών

- Καταλαβαίνει τη λειτουργία των αντικειμένων
- Καταλαβαίνει διαφορές στις έννοιες (σταματώ-ξεκινώ, μέσα- έξω, μεγάλο-μικρό)
- Ακολουθεί εντολές που αποτελούνται από 2 και 3 μέρη
- Ρωτάει και απαντάει σε απλές ερωτήσεις (ποιος, τι, που, γιατί)
- Συχνά κάνει ερωτήσεις και ζητά λεπτομέρειες στις απαντήσεις
- Χρησιμοποιεί την ομιλία για να εκφράσει συναισθήματα
- Χρησιμοποιεί 4 με 5 λέξεις στις προτάσεις
- Αναγνωρίζει αντικείμενα με το όνομά τους
- Χειρίζεται επιδέξια τους ενήλικες και παρατηρεί

- Χρησιμοποιεί ουσιαστικά και ρήματα πιο συχνά
- Έχει αίσθηση του παρελθόντος και του μέλλοντος
- Έχει ένα αντιληπτικό λεξιλόγιο 1200 – 2000 λέξεων
- Έχει εκφραστικό λεξιλόγιο 800 – 1500 λέξεων
- Ο λόγος είναι 80% καταληπτός
- Η γραμματική βελτιώνεται αν και κάποια λάθη επιμένουν
- Κατάλληλη χρήση του «είμαι» και «είναι» στις προτάσεις
- Βάζει δύο γεγονότα σε χρονολογική σειρά
- Συμμετέχει σε συζητήσεις
- Συνεπής χρήση ομαλού πληθυντικού, κτητικών αντωνυμιών και ρημάτων αορίστου

Ηλικία 4 – 5 ετών

- Κατανοεί τις έννοιες των αριθμών έως το 3
- Αναγνωρίζει 1 έως 3 χρώματα
- Έχει αντιληπτικό λεξιλόγιο 2800 ή περισσότερων λέξεων
- Έχει εκφραστικό λεξιλόγιο 900 έως 2000 ή περισσότερων λέξεων
- Μετράει ως το 10 μηχανικά
- Χρησιμοποιεί γραμματικά σωστές προτάσεις
- Χρησιμοποιεί προτάσεις 4 έως 8 λέξεων
- Απαντά σε σύνθετες ερωτήσεις που αποτελούνται από 2 μέρη
- Ρωτά για ορισμούς λέξεων
- Μιλά με μια συχνότητα 186 λέξεων ανά λεπτό περίπου
- Μειώνεται ο συνολικός αριθμός των επαναλήψεων
- Παράγει σύμφωνα με 90% ακρίβεια

- Μειώνεται ο αριθμός των συνεχών ηχητικών παραλείψεων και υποκατάστατων
- Ο λόγος του είναι συνήθως καταληπτός από τους ξένους
- Μιλά σχετικά με εμπειρίες στο σχολείο, σε σπίτια φίλων κτλ.
- Αναμεταδίδει με ακρίβεια μια μεγάλη ιστορία
- Δίνει προσοχή σε μια ιστορία και απαντά σε απλές ερωτήσεις σχετικά με αυτή
- Χρησιμοποιεί κτητικές αντωνυμίες, μέλλοντα χρόνο και συγκριτικά μορφήματα στις προτάσεις

Ηλικία 5 – 6 ετών

- Ονομάζει 6 βασικά χρώματα και 3 βασικά σχήματα
- Ακολουθεί εντολές που αποτελούνται από 3 μέρη
- Κάνει ερωτήσεις με το «πως»
- Απαντά λεκτικά στο «Γεια» και στο «Τι κάνεις;»
- Χρησιμοποιεί παρελθόντα χρόνο και μέλλοντα κατάλληλα
- Χρησιμοποιεί συνδέσμους
- Έχει αντιληπτικό λεξιλόγιο περίπου 13000 λέξεις
- Ονομάζει τα αντίθετα
- Ονομάζει διαδοχικά ημέρες της εβδομάδας
- Μετρά ως το 30 μηχανικά
- Ανταλλάσσει πληροφορίες και κάνει ερωτήσεις
- Χρησιμοποιεί προτάσεις με λεπτομέρειες
- Αναμεταδίδει με ακρίβεια μια ιστορία
- Τραγουδά ολόκληρα τραγούδια και απαγγέλει παιδικά ποιηματάκια
- Επικοινωνεί εύκολα με ενήλικες και άλλα παιδιά

Ηλικία 6 – 7 ετών

- Ονομάζει κάποια γράμματα, αριθμούς και νομίσματα
- Τοποθετεί κατά σειρά αριθμούς
- Κατανοεί το «αριστερά» και το «δεξιά»
- Χρησιμοποιεί αυξανόμενα πιο σύνθετες περιγραφές
- Απασχολείται με συζητήσεις
- Έχει αντιληπτικό λεξιλόγιο περίπου 20000 λέξεων
- Χρησιμοποιεί προτάσεις 6 λέξεων περίπου
- Κατανοεί τις περισσότερες έννοιες του χρόνου
- Απαγγέλει το αλφάβητο
- Μετράει ως το 100 μηχανικά
- Χρησιμοποιεί περισσότερα μορφολογικά σημάδια καταλλήλως
- Χρησιμοποιεί κατάλληλα την παθητική φωνή

3.2. Προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γλώσσας

Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες σχετικά με την γλωσσική ανάπτυξη, οι οποίες διαφέρουν ως προς τα στοιχεία που θεωρούν πρωταρχικά για την εμφάνιση της γλώσσας. Έτσι, συναντάμε θεωρίες, που υποστηρίζουν πως κυρίαρχο ρόλο για την ανάπτυξη της γλώσσας παίζουν οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, κάποιες που θέτουν στο επίκεντρο τις γνωστικές διεργασίες που λαμβάνουν χώρα κατά την εξερεύνηση του άψυχου περιβάλλοντος, ενώ άλλες την αποδίδουν σε μια έμφυτη γνώση του συντακτικού ή σε νευροβιολογικούς μηχανισμούς. Ωστόσο, οι σύγχρονες μελέτες, χρησιμοποιώντας ως γνώμονα τις παραπάνω θεωρητικές κατευθύνσεις, έχουν αποδείξει πως η γλωσσική ανάπτυξη προϋποθέτει την εναρμόνιση ποικίλων παραγόντων σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Οι παράγοντες αυτοί έχουν να κάνουν τόσο με ατομικά χαρακτηριστικά (νευροανατομική ανάπτυξη, μνήμη, γνωστικές και κοινωνικές δεξιότητες, κίνητρα), όσο και με χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος (Παπαηλιού, 2005).

3.2.1. Η κρίσιμη περίοδος

Υπο φυσιολογικές συνθήκες, το παιδί εκτίθεται στη γλώσσα απ' τη στιγμή της γέννησής του. Από εκείνη τη στιγμή, το βρέφος κατακλύζεται απ' τους ήχους της ανθρώπινης επικοινωνίας, δηλαδή της ομιλίας, η οποία τη δεδομένη στιγμή δεν είναι τίποτ' άλλο από ένα συνεχές, ρέον και συγκεχυμένο ακουστικό σήμα. Το ανθρώπινο βρέφος λοιπόν, γεννιέται σε ένα περιβάλλον πλούσιο σε ακουστικά ερεθίσματα, τα οποία καλείται να αποκωδικοποιήσει. Αυτό σημαίνει πως πρέπει να μάθει να αναγνωρίζει τους φθόγγους της γλώσσας του, να εντοπίζει τα όρια μεταξύ των λέξεων και συγχρόνως να μάθει και τις ίδιες τις έννοιες. Το έργο αυτό φαντάζει εξαιρετικά περίπλοκο, ωστόσο τα περισσότερα βρέφη κατορθώνουν να το φέρουν εις

πέρασ σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα και χωρίς καμία εξειδικευμένη διδασκαλία. Πρώτη λοιπόν προϋπόθεση για την ομαλή γλωσσική ανάπτυξη, είναι να εκτεθεί το παιδί από νωρίς στη γλώσσα (Πρωτόπαπας, 2008).

Όπως αναφέρει η Παπαηλιού (2005), σύμφωνα με την άποψη του Lenneberg, η γλωσσική ανάπτυξη πραγματοποιείται κυρίως κατά τα πρώτα 6 χρόνια της ζωής του παιδιού, καθώς η πλαστικότητα του εγκεφάλου χάνεται από κάποια ηλικία και μετά. Με άλλα λόγια, ο εγκέφαλος γίνεται δύσκαμπτος και σταθερός, με αποτέλεσμα να εξασθενεί η ικανότητα προσαρμογής και αναδιοργάνωσης σε μεγάλο βαθμό, καθιστώντας έτσι δύσκολη τη μάθηση της γλώσσας. Με τον όρο «κρίσιμη περίοδος» λοιπόν, εννοούμε το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ο ανθρώπινος εγκέφαλος παρουσιάζει αυξημένη ετοιμότητα να προσλάβει και να αφομοιώσει τα γλωσσικά ερεθίσματα.

«Η υπόθεση της κρίσιμης ηλικίας αποτελεί μέρος της βιολογικής βάσης της γλώσσας και δηλώνει ότι η ικανότητα μάθησης μιας μητρικής γλώσσας αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια μιας καθορισμένης περιόδου, από τη γέννηση έως την εφηβεία». Στη διάρκεια αυτής της κρίσιμης περιόδου η κατάκτηση της γλώσσας επιτυγχάνεται εύκολα και γρήγορα, χωρίς να απαιτείται συγκεκριμένη γλωσσική διδασκαλία. Αν για κάποιο λόγο, το παιδί δεν εκτεθεί από νωρίς στη γλώσσα, η κατάκτηση της γραμματικής γίνεται εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι ακατόρθωτη (Fromkin κ.α., 2012).

3.2.2. Τα όργανα πρόσληψης και παραγωγής ομιλίας

Η γλωσσική επικοινωνία επιτυγχάνεται πρωταρχικά μέσω του ακουστικού-αρθρωτικού καναλιού. Με άλλα λόγια, ο ομιλητής στέλνει ένα μήνυμα, μέσω του αρθρωτικού καναλιού, και ο ακροατής προσλαμβάνει το μήνυμα αυτό μέσω του

ακουστικού καναλιού. Απαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση για την ανάπτυξη της γλώσσας, είναι μεταξύ άλλων, η δομική και λειτουργική επάρκεια των οργάνων πρόσληψης και παραγωγής ομιλίας (Παπαηλιού, 2005). Συγκεκριμένα, η *δομική επάρκεια* σχετίζεται με την ομαλότητα των δομών και τη σχέση μεταξύ τους (μέγεθος γλώσσας, σύγκλιση δοντιών, ύπαρξη σχιστιών, κ.τ.λ), ενώ η *λειτουργική επάρκεια* έχει να κάνει με το πόσο καλά κινούνται και αποδίδουν οι δομές αυτές, ανεξάρτητα απ' την ακεραιότητά τους και τη μεταξύ τους σχέση (κινητικότητα γλώσσας, λειτουργία υπερωοφαρυγγικού μηχανισμού, κ.τ.λ.) (Καμπανάρου, 2007).

Πιο αναλυτικά, στα *όργανα πρόσληψης ομιλίας* ανήκει το αυτί, το οποίο διακρίνεται σε εξωτερικό, μέσο και εσωτερικό, ενώ στα *όργανα παραγωγής ομιλίας* περιλαμβάνονται οι πνεύμονες, η τραχεία, ο λάρυγγας (εκεί βρίσκονται οι φωνητικές χορδές), ο φάρυγγας, το στόμα και η μύτη. Το σύστημα κοιλοτήτων πάνω απ' το λάρυγγα είναι γνωστό και ως *φωνητική κοιλότητα*. Τα όργανα της φωνητικής κοιλότητας ονομάζονται *αρθρωτές*, οι οποίοι με τη σειρά τους διακρίνονται σε *ενεργητικούς* και *παθητικούς*. Στους ενεργητικούς αρθρωτές περιλαμβάνονται τα κινούμενα μέρη της φωνητικής κοιλότητας (γλώσσα, χείλη, μαλακή υπερώα και κάτω γνάθος), ενώ στους παθητικούς αρθρωτές ανήκουν τα μέρη εκείνα της φωνητικής κοιλότητας που δεν κινούνται (δόντια και σκληρή υπερώα), αλλά αποτελούν σταθερό σημείο αναφοράς για τους ενεργητικούς αρθρωτές. Για να παραχθεί ομιλία, απαιτείται η συντονισμένη λειτουργία αναπνοής-φώνησης-άρθρωσης απ' τα φωνητικά όργανα (Γαβριηλίδου, 2003· Παπαηλιού, 2005).

3.2.3. Ακουστική διάκριση των συστατικών του γλωσσικού συστήματος

Προκειμένου να κατακτήσει ένα παιδί επιτυχώς τη γλώσσα, πρέπει πρώτα απ' όλα να διαθέτει την ικανότητα να καταταμήσει τη ροή του λόγου σε επιμέρους

κωδικοποιημένες μονάδες (φωνήματα, συλλαβές, λέξεις, προτάσεις). Αρχικά, η διάκριση φωνημάτων απαιτεί να μπορεί το παιδί να αντιληφθεί τις ταχύτατες αλλαγές, που συμβαίνουν στα ακουστικά χαρακτηριστικά των ήχων. Μελέτες έχουν αποδείξει πως η ικανότητα διάκρισης των γλωσσικών ήχων παρατηρείται ήδη απ' την εμβρυική ζωή. Απ' την άλλη, ο έργο της ανίχνευσης των λέξεων στο λόγο προϋποθέτει ότι το παιδί είναι σε θέση να αναγνωρίζει τα φωνητικά πρότυπα στα οποία θα δώσει σημασία.

Οι ικανότητες που απαιτούνται για τη διάκριση των λέξεων στο λόγο διαφέρουν απ' αυτές που είναι απαραίτητες για τη διάκριση των φωνημάτων. Συγκεκριμένα, στην πρώτη περίπτωση, το παιδί έχει να επιτελέσει το δύσκολο έργο της αναγνώρισης των ορίων μεταξύ των λέξεων, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, αρκεί να προβεί στην απλή κρίση «ίδιο» - «διαφορετικό». Αν και ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν πως ακόμα και τα νεογνά μπορούν να αναγνωρίζουν διαφορετικές λέξεις, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, η ικανότητα αυτή κάνει την εμφάνιση της περίπου στην ηλικία των 7 μηνών (Παπαηλιού, 2005).

3.2.4. Μνήμη

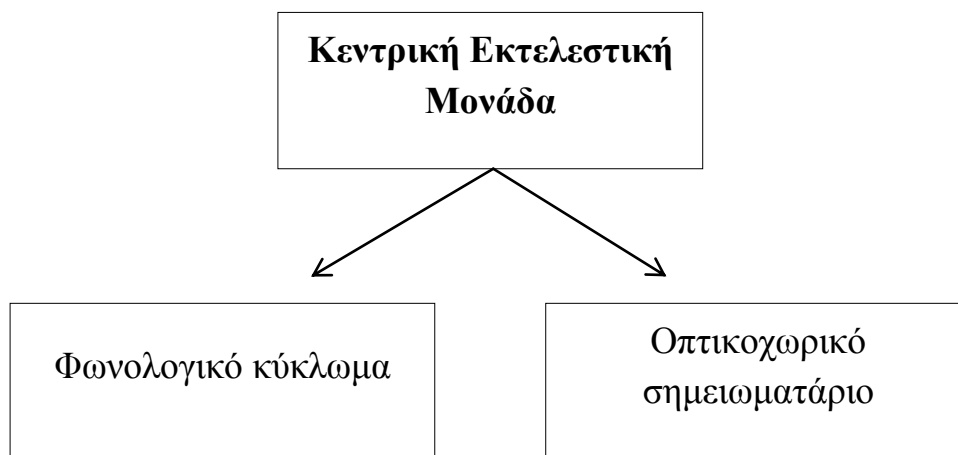
Με τον όρο «**μνήμη**» εννοούμε το γνωστικό σύστημα, με το οποίο ο άνθρωπος είναι προικισμένος από τη γέννησή του, ώστε να είναι σε θέση να προσλαμβάνει και να επεξεργάζεται τα δεδομένα που δέχεται απ' το περιβάλλον του και ως εκ τούτου να κατανοεί, να σκέπτεται και να μαθαίνει. Η μνήμη λοιπόν, είναι ένα βασικό δομικό στοιχείο της νόησης και αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία, που έχει να κάνει με τη συγκράτηση δεδομένων της εμπειρίας ή της μάθησης. Με άλλα λόγια, η μνήμη είναι υπεύθυνη για την *εγγραφή, αποθήκευση και ανάκληση* των

πληροφοριών που προσλαμβάνει ο άνθρωπος με τα αισθητήρια όργανά του. Η μνήμη διαχωρίζεται σε *βραχυπρόθεσμη*, η οποία αφορά στην αποθήκευση πληροφοριών για σύντομο χρονικό διάστημα και σε *μακροπρόθεσμη*, η οποία αφορά στην αποθήκευση μεγάλου όγκου πληροφοριών για μεγάλες χρονικές περιόδους. Ο ρόλος της λειτουργίας της μνήμης στην ανάπτυξη της γλώσσας, έχει μελετηθεί κυρίως στο πλαίσιο του *μοντέλου της εργαζόμενης μνήμης* (EM), το οποίο σ' ένα βαθμό ταυτίζεται με τη βραχύχρονη μνημονική (Γαλάτη & Μουρκογιάννη, 2015· Παπαηλιού, 2005· Παπακώστα, 2009).

Το μοντέλο της εργαζόμενης μνήμης (EM): Σύμφωνα με τους Shiffrin & Atkinson (1968), ο όρος «*μνήμη εργασίας*» προέκυψε από την μετεξέλιξη της έννοιας της βραχύχρονης μνήμης. Πιο συγκεκριμένα, η βραχύχρονη μνήμη αναφέρεται στην ικανότητα της απλής προσωρινής συγκράτησης μιας πληροφορίας, ενώ η εργαζόμενη μνήμη αφορά στην ικανότητα ενεργούς προσωρινής συγκράτησης μιας πληροφορίας, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί άμεσα σε κάποια νοητική διεργασία, όπως είναι ο υπολογισμός, η κατανόηση και άλλα νοητικά έργα. Σύμφωνα με το «*μοντέλο της εργαζόμενης μνήμης*», το οποίο διατυπώθηκε απ' τον Baddeley (1986), η EM αποτελείται απ' την *κεντρική εκτελεστική μονάδα* και δύο υποσυστήματα: το *φωνολογικό κύκλωμα* και το *οπτικοχωρικό σημειωματάριο*. Η κεντρική εκτελεστική μονάδα, έχει περιορισμένη χωρητικότητα και είναι υπεύθυνη για την πρόσληψη και προσωρινή συγκράτηση πληροφοριών, καθώς επίσης και για το συντονισμό της λειτουργίας των δύο υποσυστημάτων. Το *φωνολογικό κύκλωμα* είναι ένα σύστημα προσωρινής λεκτικής αποθήκευσης και επεξεργασίας, ενώ με τη σειρά του, το *οπτικοχωρικό σημειωματάριο* είναι υπεύθυνο για τη συγκράτηση και επεξεργασία οπτικών και χωροταξικών πληροφοριών. Η χωρητικότητα της εργαζόμενης μνήμης,

χωρίς την εξωτερική βοήθεια ενισχυτών (π.χ. πίνακες), υπολογίζεται στη συνύπαρξη 7±2 δεδομένων.

Η μνήμη εργασίας λοιπόν, φαίνεται να αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην ανάπτυξη της γλωσσικής ικανότητας. Συγκεκριμένα, η λεκτική εργαζόμενη μνήμη φαίνεται να επιδρά σημαντικά στη διαμόρφωση ανθεκτικών μνημονικών εγγραφών στη μακροπρόθεσμη μνήμη, ενώ και το οπτικοχωρικό σημειωματάριο δείχνει να επηρεάζει διάφορες πτυχές της γλωσσικής ανάπτυξης, ωστόσο, ο ρόλος του θεωρείται περιορισμένος (Γαλάτη & Μουρκογιάννη, 2015· Παπαηλιού, 2005· Παπακώστα, 2009).

3.2.5. Γνωστικές ικανότητες

Ο πρώτος που έκανε λόγο για το ρόλο των γνωστικών ικανοτήτων στην ανάπτυξη της γλώσσας ήταν ο ελβετός φιλόσοφος Jean Piaget. Ο Piaget ερεύνησε σε βάθος τη σχέση μεταξύ νόησης και ομιλίας στα διάφορα στάδια αισθητηριοκινητικής ανάπτυξης και επιχείρησε να αναδείξει την οντογενετική πρωταρχικότητα της πρώτης σε σχέση με τη δεύτερη. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τον ελβετό φιλόσοφο, η νόηση προηγείται της γλώσσας και υποβοηθά την ανάπτυξή της (Παπαηλιού, 2005).

3.2.6. Προσοχή-Κίνητρα

Η διαδικασία της προσοχής εμπεριέχει δύο κύριες διαστάσεις: α) την ικανότητα του ατόμου να εστιάζει την προσοχή του αποκλειστικά στο ερεθίσμα του περιβάλλοντος που το ενδιαφέρει, απομονώνοντας τα άσχετα ερεθίσματα και β) την ικανότητα του ατόμου να διατηρεί την προσοχή του σε ένα αντικείμενο ή στόχο. Η προσοχή παίζει σημαντικότατο ρόλο στην πρόσκτηση του συστήματος της γλώσσας. Συγκεκριμένα, για να κατακτήσει ένα παιδί επιτυχώς το γλωσσικό σύστημα, είναι απαραίτητο:

1. Να μπορεί να επικεντρώνει και να διατηρεί την προσοχή του στον επικοινωνιακό παρτενέρ.
2. Να κατανοεί το αντικείμενο προσοχής του άλλου και να ανταποκρίνεται σε αυτό.
3. Να είναι σε θέση να στρέφει την προσοχή του άλλου σε ένα αντικείμενο του δικού του ενδιαφέροντος.

Αξίζει να αναφερθεί, πως τα βρέφη από πολύ νωρίς εμφανίζουν συμπεριφορές που αντανakλούν την ικανότητά τους να στρέφουν την προσοχή τους σε ερεθίσματα κρίσιμα για τη γλωσσική ανάπτυξη. Τέτοιες συμπεριφορές είναι η επικέντρωση της προσοχής στην ανθρώπινη φωνή και το ανθρώπινο πρόσωπο, η εναλλαγή ρόλων ακροατή-ομιλητή, η φωνητική μίμηση και η δείξη. Η γλωσσική ανάπτυξη λοιπόν, έχει άμεση σχέση με την ικανότητα του ατόμου να στρέφει την προσοχή του στα διάφορα επικοινωνιακά ερεθίσματα, που δέχεται απ' το περιβάλλον του. Ωστόσο, για την εκδήλωση της ικανότητας αυτής, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη **κινήτρου**, ώστε το βρέφος να προσέξει τον επικοινωνιακό του παρτενέρ, ο οποίος είναι φορέας των γλωσσικών ερεθισμάτων (Παπαηλιού, 2005).

Η διαδικασία κατά την οποία ένα άτομο γνωρίζει τη σκέψη και τα συναισθήματα ενός άλλου, δηλώνεται με τον όρο *διυποκειμενικότητα*, η οποία διακρίνεται σε α) πρωτογενή και β) δευτερογενή. Η *πρωτογενής διυποκειμενικότητα* εμφανίζεται όταν το βρέφος είναι περίπου 2 μηνών και σχετίζεται με την εκδήλωση του κινήτρου για διαπροσωπική επικοινωνία. Κατά την περίοδο αυτή, τα βρέφη αρχίζουν να αλληλεπιδρούν με τον επικοινωνιακό τους σύντροφο (συνήθως με τον φροντιστή τους), μέσω φωνητικών εκφράσεων, εκφράσεων του προσώπου και χειρονομιών. Η *δευτερογενής διυποκειμενικότητα* εκδηλώνεται από την ηλικία των 9 μηνών και αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία συμβόλων και την ανάπτυξη της γλώσσας. Κατά την περίοδο αυτή, το βρέφος αρχίζει να αντιλαμβάνεται τους γύρω του, ως φορείς νέων ιδεών και συναισθημάτων, παρακολουθεί το αντικείμενο ενδιαφέροντος ενός άλλου προσώπου (π.χ. με το βλέμμα του), ενδιαφέρεται για το πώς οι σημαντικοί άλλοι αξιολογούν ένα νέο πρόσωπο ή αντικείμενο, μιμείται τις ενέργειες των άλλων πάνω σε αντικείμενα, προσπαθεί να στρέψει την προσοχή κάποιου σε ένα αντικείμενο του δικού του ενδιαφέροντος ή συνεργάζεται με κάποιον, για την επίτευξη ενός κοινού στόχου, ακολουθώντας οδηγίες (π.χ κατασκευή πύργου από τουβλάκια). Με λίγα λόγια, στην πρωτογενή διυποκειμενικότητα έχουμε την κατά πρόσωπο συναισθηματική ανταλλαγή, ενώ στη δευτερογενή διυποκειμενικότητα τη συναισθηματική ανταλλαγή τροφού-βρέφους που αφορά σε αντικείμενα και άλλα πρόσωπα (Παπαηλιού, 2005· Χαραλαμπίκης, χ.χ.).

3.2.7. Ο ρόλος των περιβαλλοντικών ερεθισμάτων στην ανάπτυξη της γλώσσας

Αναγκαία προϋπόθεση για να εκδηλωθεί απ' το παιδί το κίνητρο για συνεργατική επικοινωνία, είναι να δεχτεί τα απαραίτητα ερεθίσματα απ' το

επικοινωνιακό του περιβάλλον. Αυτό σημαίνει, πως ο περίγυρος του παιδιού πρέπει να καταφέρει να προσελκύσει το ενδιαφέρον του, κάτι που επιτυγχάνεται κυρίως μέσω μη λεκτικών συμπεριφορών, όπως είναι το βλέμμα, οι χειρονομίες και ο τόνος της φωνής (Παπαηλιού, 2005).

Η μητρική ομιλία προσαρμόζεται στο παιδί απ' την αρχή της ζωής του και περιγράφεται ως *διαισθητική μητρική ομιλία* (ΔΜΟ). Ο όρος «διαισθητική» χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ότι πρόκειται για μια αυθόρμητη συμπεριφορά, η οποία δεν απαιτεί σκέψη ή συνειδητή προαιτιμασία, αλλά πηγάζει κυρίως από έμφυτα κίνητρα. Η ΔΜΟ αναδύεται στα πλαίσια των πρώτων συνομιλιών μητέρας-βρέφους και αποτελεί ενστικτώδη συμπεριφορά με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Παπαηλιού, 2005· Χατζηιωαννίδου, 2009).

Πιο συγκεκριμένα, οι μητέρες όταν απευθύνονται στο βρέφος συνηθίζουν να σκύβουν από πάνω του, επαναλαμβάνουν σύντομες λέξεις ή φράσεις με απλοποιημένη συντακτική δομή, ενώ η φωνή τους είναι απαλή και ήρεμη, και χαρακτηρίζεται από μεγάλη τονική διακύμανση (Παπαηλιού, 2005· Χατζηιωαννίδου, 2009). Το κρίσιμο χαρακτηριστικό της ΔΜΟ είναι ο *συναισθηματικός τόνος*, ο οποίος προσελκύει την προσοχή του βρέφους στην πηγή του γλωσσικού ερεθίσματος, θέτοντας τα θεμέλια για την ανάπτυξη της ικανότητας επεξεργασίας της γλώσσας. Με άλλα λόγια, η ΔΜΟ αποτελεί μέσο έκφρασης των μεταβαλλόμενων συναισθημάτων, ενδιαφερόντων, προθέσεων και κινήτρων του ομιλητή, ενισχύοντας έτσι την διαπροσωπική αλληλεπίδραση και συνεπώς την εκμάθηση της γλώσσας.

Όταν το μωρό αρχίζει να χρησιμοποιεί τη χειρονομία της δείξης και να ακολουθεί οδηγίες, κάτι που συνήθως συμβαίνει προς το τέλος του πρώτου χρόνου ζωής του παιδιού, τότε η ομιλία των ενηλίκων υφίσταται τροποποιήσεις. Πιο συγκεκριμένα, απ' τη στιγμή που η μητέρα αντιληφθεί ότι το βρέφος ανταποκρίνεται

στα λεγόμενα και τις χειρονομίες της, αρχίζει να κάνει περισσότερες ερωτήσεις και να χρησιμοποιεί αρκετά επιφωνήματα, προκειμένου να τραβήξει την προσοχή του βρέφους, ενώ ο τόνος της φωνής της γίνεται πιο εμφατικός. Επιπλέον, όταν ξεκινάει η παραγωγή των πρώτων λέξεων, μέχρι την λεξιλογική έκρηξη, όπου αρχίζουν να εμφανίζονται δυσκολίες στην προφορά, οι μητέρες έχουν την τάση να προφέρουν τα φωνήεντα και τα σύμφωνα πιο καθαρά.

Αξιοσημείωτο είναι, ότι σε περιπτώσεις που η συμπεριφορά του επικοινωνιακού παρτενέρ δεν εναρμονίζεται με το επίπεδο λειτουργικότητας του βρέφους, όπως συμβαίνει για παράδειγμα, όταν η μητέρα πάσχει από κατάθλιψη, το βρέφος έχει την τάση να αποσύρεται απ' την επικοινωνία. Αν μια τέτοια κατάσταση, εξακολουθήσει να υφίσταται για μεγάλο χρονικό διάστημα, είναι πολύ πιθανό το παιδί να παρουσιάσει καθυστέρηση στη γλωσσική του ανάπτυξη (Παπαηλιού, 2005).

3.3. Η ανάπτυξη της γλώσσας

3.3.1. Φωνολογική ανάπτυξη

Η *φωνολογική ανάπτυξη* αποτελεί έναν αρκετά μελετημένο τομέα της γλωσσικής ανάπτυξης. Η κατάκτηση του φωνολογικού συστήματος μιας γλώσσας υποδηλώνει την εκμάθηση α) των στοιχειωδών φωνολογικών μονάδων, δηλαδή των φωνημάτων, αλλά και β) όλων των πιθανών συνδυασμών τους, δηλαδή των φωνολογικών κανόνων.

Κάθε γλώσσα έχει δικά της φωνήματα και κανόνες, ωστόσο, οι διαφορές και οι ομοιότητες ανάμεσα στις γλώσσες, δε φαίνεται να είναι τυχαίες. Υπάρχουν μερικά φωνήματα και μερικοί κανόνες, που φαίνεται να διέπονται από μια καθολικότητα, ανάμεσα στις γλώσσες του κόσμου, καθώς και να εμφανίζονται νωρίτερα στην παιδική γλώσσα. Το τι είναι περισσότερο ή λιγότερο καθολικό φαίνεται να καθορίζεται και από τις ανατομικές ιδιομορφίες της ανθρώπινης άρθρωσης αλλά και από γενικές αρχές οργάνωσης των γλωσσικών συστημάτων. Επομένως, κάποιες καθολικές εγγενείς αρχές φαίνεται πως καθορίζουν το τι είναι πιο συχνό καθώς και πιο πρώιμο στην ανάπτυξη. Το γεγονός ότι ακόμη και κωφά παιδιά, που δε δέχτηκαν ποτέ γλωσσικά ερεθίσματα, δείχνουν μια καταρχήν ίδια με τα φυσιολογικά παιδιά πορεία παραγωγής γλωσσικών ήχων είναι μια ακόμη μαρτυρία της λειτουργίας εγγενών παραγόντων (Κατή, 1991).

Σχετικά με την κατάκτηση των φωνημάτων, η παραγωγή των φωνηέντων λαμβάνει χώρα από το πρώτος έτος της ζωής του παιδιού και συγκεκριμένα από τον 10ο μήνα, και ολοκληρώνεται περίπου στο τρίτο έτος της ηλικίας. Όσον αφορά τη σειρά εμφάνισης των συμφώνων, αυτή χαρακτηρίζεται από παγκόσμια ομοιομορφία,

καθώς τα στιγμικά, τα ρινικά και τα υγρά σύμφωνα παράγονται προγενέστερα από τα τριβόμενα, τα προστριβόμενα σύμφωνα και τα συμφωνικά συμπλέγματα. Η κατάκτηση των φωνημάτων και των συμφωνικών συμπλεγμάτων, όπως μελετήθηκε σε διάφορες γλώσσες, ολοκληρώνεται στην ηλικία των 7-8 ετών (Οκαλίδου, 2008).

Ο παρακάτω πίνακας δείχνει τις ηλικίες κατάκτησης των συμφώνων της Νέας Ελληνικής σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Πανελληνίου Συλλόγου Λογοπεδικών (1995):

ΗΛΙΚΙΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΦΩΝΗΜΑΤΩΝ	
Φώνημα	Ηλικία κατάκτησης φωνήματος
p	2;6 - 3;0
b	2;6 - 3;0
m	2;6 - 3;0
n	3;0 - 3;6
t	2;6 - 3;0
d	3;0 - 3;6
k	2;6 - 3;0
g	2;6 - 3;0
x	3;0 - 3;6
f	3;6 - 4;0
l	3;6 - 4;0
ts	4;6 - 5;0
tz	4;6 - 5;0

s	3;6 - 4;0
z	3;6 - 4;0
r	5;6 - 6;0
v	3;0 - 3;6
ð	4;0 - 4;6
θ	4;0 - 4;6
c	2;6 - 3;0
ʝ	2;6 - 3;0
ç	3;0 - 3;6
j	3;0 - 3;6
λ	4;0 - 4;6
ɲ	2;6 - 3;0

Πίνακας 3: Ηλικίες κατάκτησης των συμφώνων της Ελληνικής γλώσσας (Οκαλίδου, 2008)

3.3.2. Μορφολογική και συντακτική ανάπτυξη: Η κατάκτηση της γραμματικής

Μέρος της μελέτης που αφορά την ανάπτυξη της γλώσσας στα παιδιά, αποτελεί και η κατάκτηση του συστήματος της γραμματικής. Αρχικά, με τον όρο "γραμματική" εννοούνται πιο συγκεκριμένα οι γνώσεις για τη **μορφολογία** και το **συντακτικό**. Η μορφολογία είναι ο κλάδος της γλωσσολογίας που μελετά τις μικρότερες μορφικές μονάδες, δηλαδή τα μορφήματα, από τα οποία αποτελείται η λέξη, ενώ το συντακτικό αφορά τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται οι λέξεις, προκειμένου να δομηθούν κατανοητές προτάσεις (Κατή, 2001).

Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν το *ολοφραστικό στάδιο*, το οποίο εμφανίζεται, μόλις το παιδί έχει συμπληρώσει τον πρώτο χρόνο της ζωής του, ως πρωταρχικό στην γραμματική ανάπτυξη. Στο στάδιο αυτό, το οποίο συμπίπτει με την έναρξη της ανάπτυξης του λεξιλογίου, τα παιδιά χρησιμοποιούν μονολεκτικές εκφράσεις, προκειμένου να δηλώσουν πολύπλοκες σημασίες (π.χ. μπαμπάς = ήρθε ο μπαμπάς). Χαρακτηριστικό είναι ότι, ανεξάρτητα απ' τη γλώσσα την οποία κατακτά ένα παιδί, οι πρώτες λέξεις που χρησιμοποιεί είναι κυρίως ουσιαστικά και κύρια ονόματα, που έχουν άμεση σχέση με το επικοινωνιακό του περιβάλλον (πρόσωπα, ζώα, αντικείμενα), ενώ τα ρήματα σπανίως κάνουν την εμφάνισή τους. Ωστόσο, αυτή η περίοδος γλωσσικής ανάπτυξης δεν παρέχει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την συντακτική και μορφολογική ανάπτυξη, ως προς την παραγωγή, αλλά κυρίως ως προς την κατανόηση της γλώσσας, μιας και το διάστημα αυτό φαίνεται ότι τα παιδιά αρχίζουν να κατακτούν λέξεις και να σχηματίζουν νοητικό λεξικό (Κατή, 2001· Μαρίνης, 2008).

Περισσότερες πληροφορίες για την ανάπτυξη του συντακτικού και της μορφολογίας, μπορούμε να αντλήσουμε, στο *στάδιο των δύο λέξεων* ή *τηλεγραφικό στάδιο*, το οποίο λαμβάνει χώρα όταν το παιδί είναι περίπου στην ηλικία των 2 ετών και αρχίζει να συνδυάζει δύο λέξεις. Το στάδιο αυτό χαρακτηρίζεται από παράλειψη λέξεων που έχουν γραμματικό χαρακτήρα και ανήκουν σε λειτουργικές κατηγορίες, όπως είναι για παράδειγμα τα άρθρα, οι αντωνυμίες και τα βοηθητικά ρήματα (π.χ. μπαμπάς ήρθε) (Κατή, 2001· Μαρίνης, 2008).

Στη συνέχεια, και πιο συγκεκριμένα, μετά την ηλικία των 2 ετών, εμφανίζεται το *στάδιο χρήσης περισσότερων από δυο λέξεις*. Τότε παρατηρείται ένας εμπλουτισμός των συντακτικών κατηγοριών, καθώς σταδιακά αρχίζουν να εμφανίζονται μορφήματα που ανήκουν σε λειτουργικές κατηγορίες. Αυτά μπορεί να

είναι *λειτουργικές λέξεις*, όπως τα άρθρα και οι σύνδεσμοι, ή *κλητικά μορφήματα*, όπως είναι οι καταλήξεις του αριθμού στα ουσιαστικά (π.χ. μάλ-ες) και οι καταλήξεις προσώπου στα ρήματα (π.χ. παίζ-ω, παίζ-εις, παίζ-ει, κ.ο.κ.). Ωστόσο, σε αυτό το στάδιο της ανάπτυξης, τα παιδιά είναι ικανά να χρησιμοποιούν τα μορφήματα σε περιορισμένα γλωσσικά περιβάλλοντα. Το στάδιο αυτό είναι γνωστό και ως **στάδιο λεξικής χρήσης**, επειδή τα παιδιά χρησιμοποιούν τα γραμματικά μορφήματα με συγκεκριμένες λέξεις. Ακολουθεί το **στάδιο παραγωγικής χρήσης**, όπου τα παιδιά αρχίζουν να χρησιμοποιούν λέξεις και μορφήματα που ανήκουν σε λειτουργικές κατηγορίες με παραγωγικό τρόπο. Η παραγωγική χρήση της σύνταξης και της μορφολογίας αποτελεί ένδειξη ότι το παιδί έχει αρχίσει να κατακτά τη σύνταξη και τη μορφολογία της γλώσσας που μαθαίνει, αν και οι διάφορες θεωρίες δε συμφωνούν στο κατά πόσο, σε αυτό το στάδιο έχουν κατακτηθεί αφηρημένες συντακτικές κατηγορίες και δομές (Μαρίνης, 2008).

Σε τελευταία ανάλυση, η βάση του γραμματικού συστήματος φαίνεται να κατακτιέται πριν το τέλος της προσχολικής ηλικίας, αν και σπάνιοι και πολύπλοκοι κανόνες κατακτιούνται μάλλον αργότερα, κατά την σχολική ηλικία (Κατή, 2001· Μαρίνης, 2008).

3.3.3. Σημασιολογική ανάπτυξη: Η ανάπτυξη των εννοιών και του λεξιλογίου

Η **σημασιολογική ανάπτυξη** αναφέρεται στη μάθηση του εννοιολογικού περιεχομένου μιας γλώσσας. Το παιδί είναι σε θέση να κατανοεί ένα πολύ μεγάλο αριθμό λέξεων, πολύ πριν εκφέρει την πρώτη δική του λέξη. Ωστόσο, η εκμάθηση μιας λέξης δεν είναι ένας απλός συνδυασμός φθόγγων ή φωνημάτων, δηλαδή δεν

περιορίζεται στην εκφορά, αλλά προϋποθέτει και τη γνώση του εννοιολογικού της περιεχομένου.

Η απόκτηση των λεξικών σημασιών δεν είναι μια απλή διαδικασία, η οποία μπορεί να ολοκληρωθεί μέσα σε λίγους μήνες. Αντιθέτως, είναι μια διαδικασία που συνεχίζεται μέχρι το τέλος της ζωής, αφού οι λεξικές σημασίες σχετίζονται με το τι γνωρίζουμε για τον κόσμο (Κατή, 1992). Ωστόσο, η σημασιολογική ανάπτυξη θεωρείται ότι ολοκληρώνεται, κατά ένα μεγάλο μέρος μέρος της, όταν το παιδί είναι περίπου 8 χρονών. Αυτό σημαίνει ότι, σε σύγκριση με άλλους τομείς της γλώσσας, η ανάπτυξη της σημασιολογίας, φαίνεται να χρειάζεται περισσότερο χρόνο για να ολοκληρωθεί. Η πλήρης ανάπτυξη του σημασιολογικού συστήματος πιστεύεται ότι περιλαμβάνει την ανάπτυξη επί μέρους τομέων, οι κυριότεροι από τους οποίους είναι:

- ***Ο εμπλουτισμός του λεξιλογίου:*** Για να μπορέσει το παιδί να αποκτήσει σχετική άνεση στη γλωσσική του επικοινωνία, χρειάζεται να εμπλουτίσει το λεξιλόγιο του, κάτι για το οποίο απαιτείται χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια αλλά και αρκετός χρόνος.
- ***Η απόκτηση της έννοιας της λέξης:*** Είναι πιθανό, πολλές από τις πρώτες λέξεις που χρησιμοποιεί το παιδί στο λεξιλόγιο του, να χρησιμοποιούνται με εντελώς διαφορετική σημασία, απ' αυτή που δίνουν στη λέξη οι ενήλικες. Το παιδί πρέπει να είναι σε θέση να γνωρίζει τη σωστή σημασία κάθε λέξης.
- ***Η απόκτηση της γνώσης για τις σχέσεις ανάμεσα στις έννοιες των λέξεων:*** Υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στις έννοιες των λέξεων. Οι σχέσεις αυτές είναι η συνωνυμία, η αντίθεση και η αμοιβαιότητα των λέξεων και το δύσκολο στην περίπτωση αυτή είναι να προσδιοριστεί ο χρόνος της ανάπτυξης τους στο παιδί.

- **Η απόκτηση της έννοιας της δομής προτάσεων:** Σπουδαίος τομέας στην ανάπτυξη του σημασιολογικού συστήματος είναι το πώς οι έννοιες των μεμονωμένων λέξεων δομούνται στην πρόταση με αποτέλεσμα να εκφράζουν ένα μήνυμα. Σύμφωνα με μελέτες, κάθε ομιλητής πρέπει να αποκτήσει τη γνώση της γλώσσας, ώστε να είναι ικανός να χαρακτηρίζει κάποιες προτάσεις ως σημασιολογικά ομαλές, ότι δηλαδή έχουν νόημα.

3.3.3.1. Η ανάπτυξη του λεξιλογίου και η λεξιλογική έκρηξη

Σύμφωνα με την Παπαηλιού (2005), ένα τυπικά αναπτυσσόμενο παιδί, συνήθως εκφέρει τις πρώτες του λέξεις, όταν είναι περίπου ενός έτους. Απο εκείνη τη στιγμή, ο ρυθμός εκμάθησης νέων λέξεων είναι πολύ αργός (περίπου 1-2 λέξεις το μήνα) και βαθμιαία αυξάνεται. Ωστόσο, κάποια στιγμή, συνήθως όταν το παιδί είναι 18-22 μηνών, παρατηρείται μια απότομη και ραγδαία αύξηση στο ρυθμό πρόσκτησης νέων λέξεων, η οποία αποδίδεται με τον όρο «*λεξιλογική έκρηξη*».

Η λεξιλογική-σημασιολογική ανάπτυξη, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα συστατικά του γλωσσικού συστήματος, συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της ενεργούς πνευματικής ζωής του ατόμου. Αν με κάποιο τρόπο, η γλωσσική ανάπτυξη μπορούσε να σταματήσει στην ηλικία των 5 ετών, το άτομο αυτό θα είχε κατακτήσει το μεγαλύτερο μέρος των φωνολογικών, συντακτικών, μορφολογικών και πραγματολογικών γνώσεων της μητρικής του γλώσσας, όμως το λεξιλόγιό του, στην καλύτερη περίπτωση δε θα ξεπερνούσε το 25% περίπου του λεξιλογίου ενός ενήλικα. Το βασικό λοιπόν χαρακτηριστικό της λεξιλογικής-σημασιολογικής ανάπτυξης είναι ότι συντελείται στο μεγαλύτερο μέρος της, αφού έχει ολοκληρωθεί σχεδόν η ανάπτυξη των υπόλοιπων συστατικών της γλώσσας.

3.3.4. Πραγματολογική ανάπτυξη

Σύμφωνα με τον Βογινδρούκα (2008), η έναρξη της ανάπτυξης γλωσσικής χρήσης σηματοδοτείται με την ανάπτυξη της πρώιμης επικοινωνίας. Ως εκ τούτου, η πραγματολογική ανάπτυξη διακρίνεται α) σε *προγλωσσική*, η οποία αναφέρεται στην ανάπτυξη της προγλωσσικής επικοινωνίας και διαρκεί από τη γέννηση έως την εμφάνιση της πρώτης λέξης και β) σε *γλωσσική*, η οποία έχει να κάνει με την κατάλληλη χρήση της γλώσσας στο κοινωνικό πλαίσιο.

Κατά την προσέγγιση των Bloom και Lahey, όπως αναφέρει ο Βογινδρούκας (2008), υπάρχουν τρία στάδια στην **ανάπτυξη της προγλωσσικής επικοινωνίας** του παιδιού. Κατά το *πρώτο στάδιο*, το βρέφος χρησιμοποιεί ακούσιες και αντανακλαστικές συμπεριφορές, (π.χ. κλάμα), καθοδηγούμενο από βιολογικές και φυσικές ανάγκες, οι οποίες καθορίζουν την ένταση, τον τύπο και την κατεύθυνση της συμπεριφοράς του. Αυτοί οι *πρωταρχικοί τύποι* συμπεριφοράς, όπως ονομάζονται, εξελίσσονται βαθμιαία σε εκούσιες κινητικές πράξεις, τις οποίες το βρέφος μπορεί άμεσα να ελέγχει και να κατευθύνει. Στο *δεύτερο στάδιο* της προγλωσσικής επικοινωνίας, το παιδί έχει αναπτύξει κάποιες επικοινωνιακές συμπεριφορές, οι οποίες όμως παραμένουν περιορισμένες σε αριθμό. Ωστόσο, σε αυτή τη φάση της πραγματολογικής ανάπτυξης, το παιδί είναι σε θέση να χρησιμοποιεί εναλλακτικά σχήματα συμπεριφοράς, όπως είναι οι μη λεκτικές συμπεριφορές, προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του (π.χ. δείχνει κάτι που επιθυμεί). Τέλος, κατά το *τρίτο στάδιο* της προγλωσσικής πραγματολογικής ανάπτυξης, το παιδί είναι ικανό να εκφράσει το ίδιο μήνυμα με διαφορετικούς τρόπους, αφενός επειδή έχει αρχίσει να λαμβάνει υπόψη του τις κοινωνικές μεταβλητές (π.χ. ακροατής, επικοινωνιακό πλαίσιο), και αφετέρου επειδή αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει η δυνατότητα να φτάσει

κάνει στο ίδιο αποτέλεσμα, μέσω πολλών διαφορετικών τρόπων. Την περίοδο αυτή, το παιδί είναι σε θέση να προσαρμόσει τη γλώσσα του στους κανόνες του κοινωνικού πλαισίου, ενώ μαθαίνει πότε, πώς και σε ποιον μιλάει κάθε φορά.

Σχετικά με την **ανάπτυξη της γλωσσικής πραγματολογίας**, όπως αναφέρει ο Βογινδρούκας (2008), κατά την προσέγγιση των Bernstein και Tiegerman, αυτή διακρίνεται σε δύο τομείς ανάπτυξης. Ο πρώτος σχετίζεται με την *επεξεργασία των επικοινωνιακών λειτουργιών* και ο δεύτερος έχει να κάνει με την *ανάπτυξη της συζήτησης, ως επικοινωνιακής λειτουργίας*. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τον πρώτο τομέα ανάπτυξης της γλωσσικής πραγματολογίας, σε αυτή τη φάση, τα παιδιά διευρύνουν το ρεπερτόριο χρήσης της γλώσσας, καθώς ανεβαίνει το γνωστικό και κοινωνικό τους επίπεδο. Αυτό σημαίνει, πως στην πρώιμη προσχολική ηλικία το παιδί χρησιμοποιεί τη γλώσσα με στόχο να κατευθύνει τον εαυτό του, να δώσει εντολές και να εκφράσει τις εμπειρίες του, ενώ σε λίγο μεγαλύτερη ηλικία, τη χρησιμοποιεί, για να δηλώσει την αιτία κάποιου γεγονότος να εκφράσει σκέψεις και να επιλύσει προβλήματα. Επίσης, όπως αναφέρει ο Βογινδρούκας (2008), σύμφωνα με τον **Moerk**, μεταξύ του δεύτερου και του πέμπτου έτους το παιδί χρησιμοποιεί τη γλώσσα με σκοπό:

- να μιμηθεί
- να κάνει ερωτήσεις
- να απαντήσει σε ερωτήσεις
- να εκφράσει τις ανάγκες του
- να περιγράψει μια εικόνα, ένα αντικείμενο ή ένα γεγονός
- να διηγηθεί τις εμπειρίες του
- να ενοχλήσει ή να πειράξει κάποιον
- να φοβήσει ή να απειλήσει κάποιον

- να παραπονεθεί για κάτι
- να κάνει κριτική

Απ' την άλλη πλευρά, ο δεύτερος τομέας της γλωσσικής πραγματολογίας που αναπτύσσεται στην πρώιμη σχολική ηλικία, είναι η **συζήτηση**. Από την ηλικία των τριών ετών το παιδί είναι σε θέση να εισάγει ένα θέμα για συζήτηση, ενώ γνωρίζει τους κανόνες αλλαγής της σειράς μεταξύ των συνομιλητών. Επίσης, από την ηλικία των τεσσάρων ετών αποκτά περισσότερες γνώσεις για τον κοινωνικό ρόλο της συζήτησης, καθώς αποκτά την ικανότητα να προσαρμόζει τη γλώσσα του στις ανάγκες του συνομιλητή.

Η ανάπτυξη των βασικών πραγματολογικών ικανοτήτων ολοκληρώνεται μετά τον πέμπτο χρόνο. Από αυτή την ηλικία, το παιδί είναι πλέον αρκετά ικανός συνομιλητής και μπορεί να ανταπεξέλθει αποτελεσματικά σχεδόν σε όλα τα επικοινωνιακά πλαίσια.

3.4. Περίοδοι γλωσσικής ανάπτυξης

Απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση και εκτίμηση των γλωσσικών προβλημάτων είναι η γνώση των σταδίων γλωσσικής ανάπτυξης. Η γλωσσική ανάπτυξη ξεκινάει ουσιαστικά απ' τη στιγμή της γέννησης και ολοκληρώνεται όταν το παιδί είναι περίπου 6 χρονών. Η πιο σημαντική περίοδος για την ανάπτυξη της γλώσσας, διαρκεί συνήθως από 1,6 έως 4,6 χρονών. Το παιδί λοιπόν, ξεδιπλώνει τις γλωσσικές του ικανότητες χρόνο με το χρόνο. Ωστόσο, κάθε παιδί είναι διαφορετικό και μπορεί να ακολουθεί τους δικούς του ρυθμούς, άλλοτε ταχύτερους κι άλλοτε πιο αργούς. Η τυπική γλωσσική ανάπτυξη χωρίζεται σε τρεις περιόδους: την *προγλωσσική*, τη *μεταβατική* και τη *γλωσσική* περίοδο. Παρακάτω περιγράφονται τα στάδια γλωσσικής ανάπτυξης, ανά περίοδο:

3.4.1. Προγλωσσική περίοδος: Η φωνητική ανάπτυξη κατά τον πρώτο χρόνο

Άναρθρες κραυγές (0-2 μηνών)

Κατά τους δύο πρώτους μήνες της ζωής του, το βρέφος παράγει μόνο άναρθρες κραυγές, οι οποίες οφείλονται κατά κύριο λόγο σε διάφορες σωματικές καταστάσεις που βιώνει το νεογνό (αίσθημα πείνας, πόνος, αλλαγή θερμοκρασίας, κ.α.). Κυριότερη εκδήλωση φωνούμενου ήχου που παράγεται από το βρέφος κατά την περίοδο αυτή είναι το *κλάμα* (Παρασκευόπουλος, 1985). Παράλληλα με το κλάμα, παράγεται κι ένα άλλο είδος φωνοποιήσεων, όταν το μωρό είναι ήρεμο. Οι φωνοποιήσεις αυτές, οι οποίες δεν είναι αντανακλαστικές, καλούνται *ημι-ηχηροί πυρήνες* και χαρακτηρίζονται από ομαλή φώνηση (Γαβριηλίδου, 2003· Παπαηλιού, 2005· Παρασκευόπουλος, 1985).

Ψέλισμα - Φωνητικό παιχνίδι (2-6 μηνών)

Κατά την περίοδο αυτή, οι ημι-ηχηροί πυρήνες συνδυάζονται με ήχους που μοιάζουν με ουρανικά σύμφωνα, όπως το /k/ και το /g/. Με αυτόν τον τρόπο, για πρώτη φορά παράγονται απ' τη στοματική κοιλότητα του βρέφους φωνοποιήσεις που θυμίζουν συλλαβές (π.χ. /agu/) και περιγράφονται ως *ψελίσματα* (coos) (Παπαηλιού, 2005). Αυτού του είδους οι φωνητικές εκδηλώσεις είναι χωρίς εννοιολογικό περιεχόμενο και δεν έχουν επικοινωνιακό χαρακτήρα (Παρασκευόπουλος, 1985).

Καθώς το πρώτο εξάμηνο της ζωής του βρέφους φτάνει προς το τέλος του, το βρέφος παρουσιάζει όλο και μεγαλύτερη ποικιλομορφία στη φωνητική συμπεριφορά του. Από τη μια πλευρά, όλο και περισσότερο εμφανίζονται φωνοποιήσεις που προσεγγίζουν τους ήχους της ομιλίας, ενώ από την άλλη παρατηρούνται και ιδιότυπες φωνοποιήσεις (κραυγές, τρίλιες με τα χείλη, γρυλίσματα, κ.α.). Αυτού του είδους οι φωνητικές συμπεριφορές, φανερώνουν πως το βρέφος χρησιμοποιεί ένα είδος *φωνητικού παιχνιδιού*, στην προσπάθεια του να ανακαλύψει τις φωνητικές του ικανότητες. Επίσης, κατά την ίδια περίοδο κάνει την εμφάνισή του το *βάβισμα*, κατά το οποίο φωνοποιήσεις που μοιάζουν με σύμφωνα, συνδυάζονται με φωνοποιήσεις που μοιάζουν με φωνήεντα (Γαβριηλίδου, 2003· Παπαηλιού, 2005· Παρασκευόπουλος, 1985).

Κανονικό βάβισμα (6-10 μηνών)

Μια δραματική αλλαγή στη φωνητική συμπεριφορά του βρέφους, συντελείται με την εμφάνιση του *κανονικού βαβίσματος* (canonical babbling). Σ' αυτήν την ηλικία έχουμε την εμφάνιση των πρώτων διακριτών φωνητικών τεμαχίων. Αυτό επιτυγχάνεται, καθώς το βρέφος για πρώτη φορά, αρχίζει σιγά σιγά να συνδυάζει

φωνοποιήσεις που μοιάζουν με σύμφωνα, με φωνοποιήσεις που μοιάζουν με φωνήεντα. Ο αριθμός των φωνητικών τεμαχίων που εμφανίζεται κατά την περίοδο του κανονικού βαβίσματος είναι περιορισμένος. Πιο συγκεκριμένα, στα τεμάχια που θυμίζουν σύμφωνα κυριαρχούν συχνότερα τα στιγμικά χειλικά, τα υπερωικά και τα ένρινα, ενώ τα υγρά [l, r] σπάνια κάνουν την εμφάνισή τους, όπως και τα αλλόφωνα. Απ' την άλλη, στα τεμάχια που μοιάζουν με φωνήεντα συναντούμε κυρίως χαμηλά κεντρικά και οπίσθια φωνήεντα [a, o]. Επίσης, η συλλαβική δομή που χρησιμοποιούν κατά κύριο λόγο τα βρέφη την περίοδο του βαβίσματος, είναι μορφής σύμφωνο-φωνήεν και όχι φωνήεν-σύμφωνο, ενώ δεν παρατηρούνται συνδυασμοί συμφώνων.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί, πως στις περιπτώσεις παιδιών που παρουσιάζουν αναπτυξιακές διαταραχές, υπάρχει συνήθως καθυστέρηση στην εμφάνιση του βαβίσματος. Επομένως, το συγκεκριμένο στάδιο στην πορεία της ανάπτυξης της γλώσσας, μπορεί να αποτελέσει έναν ισχυρό προγνωστικό δείκτη των γλωσσικών ικανοτήτων που θα εμφανίσουν τα παιδιά στο μέλλον (Γαβριηλίδου, 2003· Παπαηλιού, 2005· Παρασκευόπουλος, 1985).

Ποικίλον βάβισμα – Ιδιόλεκτο – Φωνητικά σταθερές μορφές (10-12 μηνών)

Κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο παρατηρούνται κατά κύριο λόγο τριών ειδών φωνοποιήσεις: το *ποικίλον βάβισμα* (variegated babbling), το *ιδιόλεκτο* (jargon) και τις *φωνητικά σταθερές μορφές* (phonetically consistent forms). Ειδικότερα, το *ποικίλον βάβισμα* διατηρεί τα αυστηρά συλλαβικά χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδου (σύμφωνο-φωνήεν), όμως σε αυτήν την περίπτωση, στις πολυσυλλαβικές ακολουθίες παρατηρείται ποικιλία συμφώνων (π.χ. [bamada]) σε αντίθεση με το κανονικό βάβισμα. Απ' την άλλη, το *ιδιόλεκτο* συνίσταται σε σχετικά μακρές ακολουθίες φωνοποιήσεων, οι οποίες προσομοιάζουν φωνολογικά στους ημι-

ηχηρούς πυρήνες, αλλά χαρακτηρίζονται από αντιθέσεις στον τονισμό, που αντιστοιχούν σε ανάλογες αντιθέσεις στην ομιλία των ενηλίκων. Τέλος, με τον όρο *φωνητικά σταθερές μορφές* εννοούμε τις διακριτές φωνοποιήσεις, στις οποίες το βρέφος εναλλάσσει εκούσια τον τόνο ή την ένταση της φωνής του, προκειμένου να εκφράσει συναισθήματα και επικοινωνιακές λειτουργίες, όπως είναι η αίτηση και η δείξη ή να ρυθμίσει μια εσωτερική κατάσταση κατά τη μοναχική του ενασχόληση με κάποιο αντικείμενο. Τέτοιου είδους φωνοποιήσεις συνήθως αποτελούνται μόνο από φωνήεντα και συνοδεύονται από χειρονομίες (Γαβριηλίδου, 2003· Παπαηλιού, 2005· Παρασκευόπουλος, 1985).

3.4.2. Μεταβατική περίοδος: Η εμφάνιση των 50 πρώτων λέξεων

Κατά την περίοδο μετάβασης από το βάβισμα στην ομιλία, οι ηχοπαραγωγές του βρέφους μεταμορφώνονται σε διακριτά αρθρωμένα σύνολα με νόημα. Το βρέφος συνδέει συστηματικά τις ηχοπαραγωγές του με συγκεκριμένα νοήματα, εμφανίζοντας τις πρώτες ενδείξεις γλωσσικής παραγωγής. Έτσι, κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες 50 λέξεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται από απλή συλλαβική δομή, μορφής σύμφωνο-φωνήεν ή σύμφωνο-φωνήεν-σύμφωνο και παρουσιάζουν περιορισμένο ρεπερτόριο φωνημάτων (Οκαλίδου, 2008· Παπαηλιού, 2005· Παρασκευόπουλος, 1985).

3.4.3. Γλωσσική περίοδος: Η ανάπτυξη του λεξιλογίου και της γραμματικής

Ολοφραστικό στάδιο (15-18 μηνών)

Αυτό το στάδιο γλωσσικής ανάπτυξης ονομάζεται *ολοφραστικό* ή *μονολεκτικό στάδιο*. Κατά την περίοδο αυτή, η γλωσσική συμπεριφορά του παιδιού περιορίζεται

σε εκφορές μεμονωμένων λέξεων. Αυτό σημαίνει πως το παιδί, λέει μία λέξη κάθε φορά (συνήθως ουσιαστικό), εννοώντας μια ολόκληρη φράση, την οποία φυσικά αδυνατεί να εκφέρει. Έτσι, για παράδειγμα, ένα παιδί της ηλικίας αυτής, χρησιμοποιώντας τη λέξη «μπαμπά», μπορεί να εννοεί «ήρθε ο μπαμπάς» ή «αυτές είναι οι παντόφλες του μπαμπά» ή οτιδήποτε άλλο (Παρασκευόπουλος, 1985).

Στάδιο δύο λέξεων-Τηλεγραφικό στάδιο (18 μηνών-3χρονών)

Όταν το παιδί είναι περίπου στην ηλικία των 18 μηνών, αρχίζει να συνδυάζει λέξεις και να σχηματίζει απλές προτάσεις, οι οποίες αποτελούνται συνήθως από 2-3 λέξεις και σπανίως από περισσότερες. Κύριο χαρακτηριστικό των γλωσσικών αυτών εκδηλώσεων είναι ότι αποτελούνται κυρίως από ουσιαστικά, ρήματα και επίθετα. Επίσης, από τις προτάσεις αυτές παραλείπονται συστηματικά λέξεις που έχουν γραμματικό-λειτουργικό χαρακτήρα (άρθρα, βοηθητικά ρήματα, σύνδεσμοι, αντωνυμίες, προθέσεις). Έτσι, το παιδί μπορεί να πει, για παράδειγμα, «μωράκι κλαίει» ή «παπούς έρθει» κ.τ.λ. Στο στάδιο αυτό λοιπόν, ο λόγος παίρνει τη μορφή σύντομων τηλεγραφημάτων και γι' αυτό το συγκεκριμένο είδος παιδικού λόγου ονομάζεται *τηλεγραφικός λόγος* (Παρασκευόπουλος, 1985).

Στάδιο ανάπτυξης της δομής της γλώσσας (3-5 χρονών)

Τα παιδιά από πολύ μικρή ηλικία μπορούν να χρησιμοποιούν εκφράσεις παρόμοιες με αυτές των ενηλίκων, αλλά χωρίς να είναι σε θέση να γενικεύσουν τις εκφράσεις αυτές και σε άλλα γλωσσικά περιβάλλοντα. Από την ηλικία των 3 ετών, μέχρι τα 5 έτη περίπου, το παιδί αρχίζει να μαθαίνει πιο αφηρημένες γλωσσικές δομές, τις οποίες χρησιμοποιεί παραγωγικά. Οι δομές που εμφανίζονται συχνότερα,

είναι τα απλά μεταβατικά ρήματα, τα τοπικά επιρρήματα, οι δοτικές και η παθητική φωνή. Επίσης, από την ηλικία των 3 ετών, ή και νωρίτερα, τα πιο πολλά παιδιά αρχίζουν να χρησιμοποιούν μορφήματα προκειμένου να αποδώσουν διαφορετικές λειτουργίες (Παπαηλιού, 2005).

Στάδιο εκλέπτυνσης των γλωσσικών ικανοτήτων (5+)

Μέχρι την ηλικία των έξι ετών το παιδί έχει κατακτήσει περίπου 8.000 – 14.000 λέξεις και κατανοεί ακόμα περισσότερες. Πλέον, η ομιλία του γίνεται απόλυτα κατανοητή από το περιβάλλον του και μοιάζει με αυτή των ενηλίκων. Επιπλέον, ο λόγος του, χαρακτηρίζεται από σωστή δομή (Y – P – A), ενώ είναι σε θέση να ακολουθεί τους βασικούς γραμματικούς κανόνες (Παπαηλιού, 2005).

Ανακεφαλαιώνοντας:

1. Από την ηλικία των 3 μηνών το βρέφος παράγει κάποια φωνήεντα και τους ήχους /κ/ και/γκ/.
2. Όταν το παιδί είναι περίπου 6 μηνών, χρησιμοποιεί συλλαβές, και συνήθως λέει μαμά, μπαμπά, παπού, γιαγιά (βάβισμα).
3. Στην ηλικία των 18 μηνών αρχίζει να παράγει συνειδητό λεξιλόγιο.
4. Όταν το παιδί είναι 18-24 μηνών χρησιμοποιεί δυο λέξεις μαζί.
5. Γύρω στην ηλικία των 2,5 ετών, οι προτάσεις του παιδιού συνήθως αποτελούνται από τρεις λέξεις και το λεξιλόγιό του εμπλουτίζεται συνεχώς.
6. Όταν το παιδί είναι 3 ετών αρχίζει να δημιουργεί ορθές γραμματικά και συντακτικά προτάσεις.

7. Μετά την ηλικία των 4 ετών, το παιδί πρέπει να δημιουργεί προτάσεις, οι οποίες να είναι γραμματικά και συντακτικά ορθές και να διαθέτει εκφραστικό λεξιλόγιο που να ξεπερνάει τις 3000 λέξεις.
8. Στην ηλικία των 7 χρονών το παιδί πρέπει να χρησιμοποιεί σωστά την γραμματική σε διάφορες προτάσεις και ερωτήσεις. Μέχρι αυτή την ηλικία, το παιδί έχει μάθει ότι χρειάζεται να ξέρει για την γλώσσα.

Συμπερασματικά:

Ο εντυπωσιακά ραγδαίος ρυθμός της γλωσσικής ανάπτυξης, φανερώνει τον σπουδαίο ρόλο που διαδραματίζουν τα περιβαλλοντικά ερεθίσματα στην ανάπτυξη της γλώσσας. Αυτό σημαίνει, πως όσο περισσότερο καθυστερεί το παιδί να έρθει σε επαφή με ακουστικο-γλωσσικά ερεθίσματα, τόσο λιγότερες πιθανότητες έχει να αναπτύξει σε ικανοποιητικό βαθμό το λόγο και την ομιλία του, κυρίως εφόσον η κρίσιμη περίοδος για την ανάπτυξη της γλώσσας έχει παρέλθει. Έτσι, είναι πολύ σημαντικό το παιδί, μέχρι την ηλικία των 3 ετών να αναπτύξει και να χρησιμοποιεί ένα γλωσσικό σύστημα, το οποίο θα χρησιμοποιεί ως μέσο επικοινωνίας στις καθημερινές του ασχολίες, στο σπίτι, στο σχολείο και σε οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό πλαίσιο. Σε περίπτωση που κάποιος γονιός παρατηρήσει ότι το παιδί του δεν ανταποκρίνεται ικανοποιητικά ή δεν έχει κατακτήσει κάποιο από τα προηγούμενα στάδια γλωσσικής ανάπτυξης, θα ήταν χρήσιμο να απευθυνθεί σε κάποιον ειδικό, καθώς η πρόωγη παρέμβαση είναι πολύ σημαντική, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΣ

4.1. Καθυστέρηση λόγου και ομιλίας: Οι πρώτες ενδείξεις

Όπως αναφέρει η Σταμάτη (2012), σε κάθε παιδί που αναπτύσσεται φυσιολογικά, ο λόγος εμφανίζεται αυτόματα, χωρίς διδασκαλία. Η πιο σημαντική ηλικία για την ανάπτυξη της γλώσσας είναι από 1,6 έως 4,6 χρονών. Υπο φυσιολογικές συνθήκες, στην ηλικία των 5 ετών το παιδί πρέπει να έχει καταληπτή ομιλία. Ωστόσο, υπάρχουν παιδιά που καθυστερούν να εμφανίσουν λόγο ή παιδιά που ενώ αρχίζουν να μιλούν κανονικά, εμφανίζουν καθυστέρηση στην εξέλιξη των υπόλοιπων τομέων του λόγου (αναπτυξιακή καθυστέρηση λόγου). Καθυστέρηση λόγου μπορούμε να πούμε ότι έχουμε, όταν οι λέξεις ή οι προτάσεις που παράγονται από ένα παιδί είναι ακατάληπτες ή δεν αντιστοιχούν στην χρονολογική ηλικία του παιδιού, σύμφωνα με τα αναπτυξιακά ορόσημα. Η τάση του παιδιού να μπερδεύει τους ήχους σε μία λέξη, η αδυναμία του να μιμηθεί συγκεκριμένους ήχους ή ομάδες ήχων καθώς και η παράλειψη ήχων ή/ και συλλαβών από τις λέξεις, μπορούν να αποτελούν κάποιες πρώιμες ενδείξεις της καθυστέρησης στην ανάπτυξη του λόγου. Επιπλέον, ένα παιδί με καθυστέρηση λόγου μπορεί να παρουσιάζει προβλήματα κατανόησης, να δυσκολεύεται στο σχηματισμό προτάσεων, να χρησιμοποιεί ακατάλληλες λέξεις στην εκφρασή του, να μη συντάσει σωστά τις προτάσεις, ή να μην ακολουθεί τους κανόνες που διέπουν τη συνομιλία, γεγονός που κάνει δύσκολη τη συμμετοχή του παιδιού σε μια συζήτηση. Όταν ένα παιδί στην ηλικία των 18

μηνών δεν χρησιμοποιεί κάποιο λεξιλόγιο, ή δεν έχει περάσει στο επίπεδο των δυο-τριών λέξεων στην ηλικία των 2-3 ετών, τότε μπορούμε να πούμε ότι παρουσιάζει καθυστέρηση λόγου. Επίσης, στην περίπτωση που ένα παιδί δε μπορεί ν' ανταποκριθεί σε απλές εντολές, όπως «έλα εδώ» στην ηλικία του 1 έτους ή αδυνατεί ν' ακολουθήσει διπλές εντολές, όπως «έλα εδώ και κάθισε κάτω», στην ηλικία των 2 ετών, τότε πιθανότητα το παιδί παρουσιάζει καθυστέρηση και στην κατανόηση του λόγου.

Με λίγα λόγια, όταν η κατανόηση και η εκφραστική ικανότητα του παιδιού, δεν είναι ανάλογη της χρονολογικής του ηλικίας, όταν δηλαδή η γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού δε συμβαδίζει με τα αναπτυξιακά ορόσημα, είναι πολύ πιθανό το παιδί αυτό να παρουσιάσει μελλοντικά καθυστέρηση λόγου και ομιλίας. Αξίζει να σημειωθεί πως η καθυστέρηση μπορεί να περιορίζεται στην ομιλία, γεγονός που προϋποθέτει ότι το παιδί δεν αντιμετωπίζει δυσκολίες στην κατανόηση του λόγου και το γνωστικό του επίπεδο είναι ανάλογο της χρονολογικής του ηλικίας. Παρακάτω αναφέρονται επιγραμματικά, κάποιες πρώιμες ενδείξεις της γλωσσικής καθυστέρησης:

- Σε ηλικία 2 μηνών δεν ανταποκρίνεται σε διάφορους περιβαλλοντικούς ήχους.
- Σε ηλικία 6-9 μηνών δεν μπορεί να μιμηθεί ήχους της ομιλίας των ενηλίκων.
- Σε ηλικία 6-12 μηνών υπάρχει απουσία βαβίσματος.
- Σε ηλικία 13-18 μηνών δε χρησιμοποιεί καθόλου ομιλία και επικοινωνεί μόνο με νοήματα.
- Μετά τον 18^ο μήνα δε έχει πει τις πρώτες του λέξεις.
- Στην ηλικία των 2 ετών χρησιμοποιεί μεμονομένες λέξεις και δεν είναι σε θέση να σχηματίσει μικρές προτάσεις 2 ή 3 λέξεων.

- Σε ηλικία 2 ετών δεν μπορεί να ακολουθήσει απλές εντολές ή οδηγίες (π.χ. Πάρε την μπάλα, Δώσε μου το ποτήρι).
- Σε ηλικία 2 ετών δεν κατανοεί έναν μεγάλο αριθμό λέξεων.
- Στη ηλικία των 2-3 ετών δυσκολεύεται να εκφράσει τις βασικές του ανάγκες, κάνοντας χρήση του ρήματος «θέλω» (π.χ. Θέλω νερό).
- Μετά την ηλικία των 3 ετών η ομιλία του είναι ακατάληπτη, τόσο από την οικογένεια, όσο και από τον κοινωνικό περίγυρο.

Για την κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, την αποτελεσματική επικοινωνία και τη μετέπειτα σχολική πρόοδό του, οι διαταραχές λόγου δεν πρέπει να παραβλέπονται. Αν κάποιο παιδί παρουσιάζει κάποιες ή όλες τις παραπάνω συμπεριφορές, είναι απαραίτητο να απευθυνθούν άμεσα οι γονείς, σε κάποιον λογοθεραπευτή. Ο λογοθεραπευτής θα πραγματοποιήσει μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση λόγου και ομιλίας, προκειμένου να διαπιστώσει αν τα γλωσσικά ελλείματα που παρουσιάζει το παιδί οφείλονται ή όχι σε κάποια διαταραχή λειτουργικής φύσης. Επίσης, ο λογοθεραπευτής θα κρίνει αν το παιδί χρειάζεται να παραπεμφθεί και σε κάποιον άλλο ειδικό για περαιτέρω αξιολόγηση.

Η έγκαιρη διάγνωση του προβλήματος και η πρώιμη παρέμβαση, με στόχο τη βελτίωση των δυσκολιών σε όλους τους τομείς, θα συμβάλλουν στην όσο το δυνατό πιο γρήγορη και αποτελεσματική αποκατάσταση, διασφαλίζοντας την ομαλή ένταξη του παιδιού σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα (σχολείο, οικογένεια, εξωσχολικές δραστηριότητες κ.ά.).

4.2. Διαταραχές λόγου και ομιλίας

1) Διαταραχές στην άρθρωση (δυσαρθρία)

Ως *δυσαρθρία* ορίζεται η διαταραχή της ομιλίας, η οποία προέρχεται από αδυναμία ή παράλυση των οργάνων της ομιλίας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, ο τρόπος με τον οποίο το παιδί εκφέρει τους φθόγγους να μην αντιστοιχεί στην χρονολογική του ηλικία. Σε τέτοιες περιπτώσεις η προφορά είναι λανθασμένη, ενώ παρατηρούνται παραλείψεις, στρεβλώσεις ή υποκαταστάσεις φθόγγων. Επίσης, επηρεάζεται η καταληπτότητα της ομιλίας του παιδιού, παρ' όλο που οι εκφραστικές και αντιληπτικές του ικανότητες μπορεί να είναι φυσιολογικές (Σταμάτη, 2012).

2) Διαταραχή στην έκφραση του λόγου

Διαταραχή στην έκφραση του λόγου, έχουμε όταν η εκφραστική ικανότητα του παιδιού είναι μικρότερη από αυτήν που αντιστοιχεί στην ηλικία του, ενώ η κατανόηση του λόγου μπορεί να είναι φυσιολογική. Στις περιπτώσεις μικρών παιδιών παρατηρείται αδυναμία να ονοματίσουν αντικείμενα ή να σχηματίσουν απλές φράσεις δύο έως τριών λέξεων. Τα μεγαλύτερα παιδιά έχουν περιορισμένο λεξιλόγιο, δυσκολεύονται να χρησιμοποιήσουν λέξεις με γενική σημασία, ενώ κάνουν λάθη στη σύνταξη και στη χρησιμοποίηση των στοιχείων της γραμματικής, όπως προθέσεων, αντωνυμιών, άρθρων, στην κλίση των ρημάτων και των ονομάτων (Σταμάτη, 2012).

3) Διαταραχή στην κατανόηση του λόγου

Όταν η ικανότητα του παιδιού να κατανοεί το λόγο δεν αντιστοιχεί στην χρονολογική του ηλικία, τότε μπορούμε να μιλήσουμε για διαταραχή στην

κατανόηση του λόγου. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ένα παιδί δύο έως τριών ετών δεν μπορεί να ακολουθήσει απλές, συγκεκριμένες οδηγίες, ενώ μεγαλώνοντας, δυσκολεύεται να κατανοήσει τις αφηρημένες έννοιες, τις ποικίλες σημασίες μιας λέξης, τις χωροχρονικές έννοιες, καθώς και τη γραμματική δομή του λόγου (αρνήσεις, ερωτήσεις, συγκρίσεις). Επιπλέον, ένα τέτοιο παιδί έχει πολύ περιορισμένο λεξιλόγιο και οι διαταραχές στην άρθρωση είναι συνηθισμένο φαινόμενο. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως στις περισσότερες περιπτώσεις συνυπάρχουν διαταραχές και στην έκφραση του λόγου (Σταμάτη, 2012).

4.3. Τα αίτια της καθυστέρησης στη γλωσσική ανάπτυξη (γλωσσικές διαταραχές)

Η γλωσσική ανάπτυξη είναι μια διαδικασία σύνθετη και προοδευτική. Η ανάπτυξη λόγου και ομιλίας εξαρτάται, πριν απ' όλα, απ' την αποτελεσματική λειτουργία των οργάνων πρόσληψης και παραγωγής ομιλίας και την απαρτίωση της λειτουργίας αυτής στον ανθρώπινο εγκέφαλο. Επιπλέον, ουσιαστικό ρόλο παίζει η ποσότητα και ποιότητα των λεκτικών ερεθισμάτων που δέχεται το παιδί απ' το περιβάλλον του, καθώς επίσης και η συναισθηματική σταθερότητα του παιδιού. Εφόσον, ένα παιδί γεννηθεί σωματικά υγιές, οι δύο τελευταίοι παράγοντες παίζουν καθοριστικό ρόλο στη γλωσσική ανάπτυξη. Η καθυστέρηση στη γλωσσική ανάπτυξη, μπορεί να έχει τις ρίζες της σε κάποια διαταραχή λειτουργικής φύσης, όπως:

- Γλωσσική διαταραχή ως αποτέλεσμα περιβαλλοντικής υστέρησης, όταν δηλαδή το παιδί δεν δέχεται ικανοποιητικά ερεθίσματα απ' το περιβάλλον του.
- Γλωσσική διαταραχή ως αποτέλεσμα κώφωσης και βαρηκοΐας.
- Γλωσσική διαταραχή ως αποτέλεσμα συναισθηματικής ή ψυχιατρικής διαταραχής.
- Γλωσσική Διαταραχή ως αποτέλεσμα γενικής νοητικής μειονεξίας ή εγκεφαλικής βλάβης (αυτισμός, σύνδρομο, νοητική υστέρηση, εγκεφαλική παράλυση).
- Διαταραχές της ομιλίας όπως δυσφωνία, τραυλισμός, δυσαρθρία, απραξία.
- Αμιγώς γλωσσική διαταραχή (Ειδική Γλωσσική Διαταραχή-SLI).
- Δυσφασία ή κρανιοεγκεφαλική κάκωση εξ αιτίας εγκεφαλικού τραύματος και αφού είχε αναπτυχθεί ο λόγος (επίκτητη γλωσσική διαταραχή).

4.4. Αργοπορημένος λόγος έναντι Γλωσσικής διαταραχής

Υπάρχει περίπτωση η καθυστέρηση που παρατηρείται στον λόγο να είναι λειτουργικής φύσης, δηλαδή να πηγάζει από κάποια διαταραχή, ή όχι. Το παιδί αναπτύσσει τις γλωσσικές του ικανότητες με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, κάποια παιδιά παρουσιάζουν καθυστέρηση στην ανάπτυξη της γλωσσικής τους έκφρασης. Για παράδειγμα, είναι πιθανό ένα παιδί 2 ετών να έχει ικανοποιητική κατανόηση, αλλά περιορισμένη παραγωγή. Στις περιπτώσεις μικρών παιδιών (κάτω των 3 ετών), ορισμένες φορές είναι δύσκολο να καθοριστεί αν η καθυστέρηση που παρατηρείται στο λόγο είναι μέρος των «φυσιολογικών» διαδικασιών της ιδιαίτερης γλωσσικής τους ανάπτυξης, ή αν αποτελεί χαρακτηριστικό κάποιας γλωσσικής διαταραχής.

Παρόλαυτά, όπως αναφέρει η Καμπανάρου (2005), υπάρχουν κάποιες ενδείξεις που μαρτυρούν κατά πόσο το παιδί έχει πιθανότητα να ξεπεράσει μια καθυστέρηση στο λόγο ή όχι. Συγκεκριμένα, καλύτερες πιθανότητες να ξεπεράσουν μια γλωσσική καθυστέρηση, έχουν τα παιδιά που ο λόγος τους διαθέτει τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

- Επικοινωνούν περισσότερο μη λεκτικά
- Έχουν υψηλότερο βαθμό γλωσσικής κατανόησης
- Παρουσιάζουν πιο υψηλή ακρίβεια στην άρθρωση
- Χρησιμοποιούν πιο πολύπλοκες συλλαβικές δομές
- Εμφανίζουν τυπικά υποδείγματα λαθών

Αντιθέτως, τα παιδιά που έχουν λιγότερες πιθανότητες να ξεπεράσουν τη γλωσσική τους καθυστέρηση, εμφανίζουν τα εξής χαρακτηριστικά:

- Έχουν οικογενειακό ιστορικό γλωσσικών διαταραχών

- Χρησιμοποιούν περιορισμένες και απλοποιημένες συλλαβικές δομές
- Παραλείπουν συχνά τα αρχικά και τελικά σύμφωνα
- Κάνουν πολλά λάθη στα φωνήεντα
- Εμφανίζουν λιγότερο συμβολικό παιχνίδι

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΛΟΓΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

5.1. Ο ρόλος του λογοθεραπευτή στην θεραπευτική διαδικασία

Σύμφωνα με τον Σύλλογο Επιστημόνων Λογοπαθολόγων Λογοθεραπευτών Ελλάδος, διάγνωση καθυστέρησης λόγου μπορεί να τεθεί, εφόσον παρατηρηθούν βασικές αποκλίσεις στη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού απ' την φυσιολογική ανάπτυξη. Η έγκαιρη παρέμβαση παίζει καθοριστικό ρόλο στην αποκατάσταση του προβλήματος, ώστε αυτό να μην αποτελέσει αιτία εμφάνισης επιπρόσθετων δυσκολιών, όπως κάποιας μαθησιακής δυσκολίας. Η λογοθεραπευτική παρέμβαση είναι συνήθως απαραίτητη, ανεξαρτήτως του αν η καθυστέρηση λόγου που παρατηρείται είναι λειτουργικής φύσης, δηλαδή πηγάζει ή όχι από κάποια διαταραχή.

Σε κάθε περίπτωση, είναι χρήσιμο παράλληλα με οποιαδήποτε εξωτερική θεραπεία να προτείνεται στους γονείς κι ένα μικρό πρόγραμμα θεραπείας για το σπίτι, το οποίο πρέπει να ακολουθείται σε καθημερινή βάση. Το πρόγραμμα αυτό είναι σημαντικό να έχει σχεδιαστεί σύμφωνα με τις προσωπικές ανάγκες και δυνατότητες του παιδιού και να χορηγείται με ευχάριστο τρόπο και όχι να έχει καταναγκαστικό χαρακτήρα. Φαίνεται λοιπόν, ότι για την αποκατάσταση της γλωσσικής καθυστέρησης, καθοριστικής σημασίας είναι ο ρόλος του λογοθεραπευτή, καθώς:

- Ακολουθεί μία σειρά δοκιμασιών (τεστ) για τη διαγνωστική αξιολόγηση (διαφοροδιάγνωση, προσδιορισμός της διάγνωσης)

- Παραπέμπει σε ειδικούς άλλων ειδικοτήτων, όπως γιατροί, ψυχολόγοι, εργοθεραπευτές, φυσιοθεραπευτές ή/και ειδικοί παιδαγωγοί
- Συνεργάζεται με ολόκληρη διεπιστημονική ομάδα για συγκέντρωση πληροφοριών από άλλες τις περιοχές της ανάπτυξης και τι αντίκτυπο έχει το πρόβλημα στο περιβάλλον του παιδιού
- Ενημερώνει την οικογένεια (έναρξη προγράμματος λογοθεραπείας, επαναξιολόγηση)
- Οργανώνει συνεδρίες λογοθεραπείας με εξατομικευμένα προγράμματα
- Συνεργάζεται με γονείς/ φροντιστές για ολοκλήρωση προγράμματος θεραπείας και μεταφορά των δεξιοτήτων εκτός του θεραπευτικού πλαισίου
- Επαναξιολογεί και παρακολουθεί τη διαταραχή
- Προσπαθεί να αποτρέψει την επιδείνωση των δυσλειτουργιών

5.2. Λήψη λογοπαθολογικού ιστορικού

Προκειμένου να σχηματίσει ο λογοθεραπευτής μια ολοκληρωμένη εικόνα για την κατάσταση του παιδιού, πριν απ' όλα, απαραίτητη είναι η λήψη ενός πλήρους και αναλυτικού ιστορικού. Η λήψη του ιστορικού γίνεται συνήθως κατά την πρώτη συνάντηση και μπορεί να περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με:

- τα στάδια ανάπτυξης (πότε κάθησε, πότε μπουσούλησε, κτλ.)
- το προγεννητικό και περιγεννητικό ιστορικό (προβλήματα κατά την εγκυμοσύνη, διάρκεια εγκυμοσύνης, πρόωρος τοκετός, κτλ.)
- το ιατρικό ιστορικό (ασθένειες που έχει περάσει το παιδί)
- το οικογενειακό ιστορικό (σύνθεση οικογένειας, οικογενειακή κατάσταση, κτλ.)
- το κοινωνικό/ ψυχολογικό ιστορικό (συνήθειες παιδιού, πειθαρχία, κτλ.)
- το εκπαιδευτικό ιστορικό (σε ποια τάξη πάει, σχολικές επιδόσεις, κτλ.)
- προηγούμενη αξιολόγηση και θεραπεία (διάρκεια προηγούμενης θεραπείας, αποτελέσματα, κτλ.)

Οι πληροφορίες είναι απαραίτητο να αντλούνται από κάποιο πρόσωπο που βρίσκεται στο οικογενειακό ή κοντινό περιβάλλον του παιδιού, ώστε να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο αξιόπιστες. Κατά τη διάρκεια λήψης του ιστορικού, ο λογοθεραπευτής, πρέπει να είναι υπομονετικός και να δείχνει κατανόηση, χωρίς να γίνεται επικριτικός απέναντι στα λεγόμενα του πληροφοριοδότη του. Επιπλέον, είναι σημαντικό να κάνει τον πληροφοριοδότη να αισθανθεί άνετα και να τον διαβεβαιώσει ότι όσα ειπωθούν θα μείνουν μεταξύ τους (Καμπανάρου, 2007).

5.3. Αξιολόγηση λόγου και ομιλίας

5.3.1. Βασικές αρχές αξιολόγησης

Σύμφωνα με την Καμπανάρου (2007), με τον όρο «**αξιολόγηση**», εννοούμε τη διαδικασία συλλογής δεδομένων, η οποία γίνεται με σκοπό να ληφθεί μια κλινική απόφαση. Η διαδικασία της αξιολόγησης περιλαμβάνει μια σειρά από δραστηριότητες, οι οποίες βοηθούν το θεραπευτή να εκτιμήσει τις δυσκολίες του πελάτη του, ώστε να θέσει τους κατάλληλους θεραπευτικούς στόχους.

Ειδικότερα, η **αξιολόγηση λόγου και ομιλίας** είναι η διαδικασία, κατά την οποία ο λογοθεραπευτής εξετάζει τα χαρακτηριστικά επικοινωνίας και τις ικανότητες του παιδιού, με σκοπό να διαπιστώσει αν τελικά το παιδί παρουσιάζει κάποια καθυστέρηση στο λόγο του. Μια τέτοια αξιολόγηση περιλαμβάνει:

1. Λήψη λογοπαθολογικού ιστορικού
2. Στοματοπροσωπική εξέταση
3. Ακουολογικό έλεγχο
4. Αξιολόγηση της ταχύτητας παραγωγής διαδοχοκινητικών συλλαβών
5. Λήψη δείγματος ομιλίας
6. Ανάγνωση κειμένου (χρησιμοποιείται σε παιδιά σχολικής ηλικίας)

Στην περίπτωση που απ' την αξιολόγηση προκύψει ότι το παιδί παρουσιάζει όντως κάποια καθυστέρηση στο λόγο του, ο λογοθεραπευτής πρέπει να είναι σε θέση να εκτιμήσει, αν η καθυστέρηση που παρατηρείται είναι λειτουργικής φύσης, δηλαδή αν πηγάζει από κάποια διαταραχή ή όχι (διαφοροδιάγνωση). Η κλινική διάγνωση θα

βοηθήσει το λογοθεραπευτή να καθορίσει τους θεραπευτικούς στόχους και να αποφασίσει για τις θεραπευτικές διαδικασίες και το χρονοδιάγραμμα θεραπείας.

Αξίζει να σημειωθεί, πως σε κάθε περίπτωση, οι δραστηριότητες τις οποίες επιλέγει ο λογοθεραπευτής να χρησιμοποιήσει κατά την αξιολόγηση, καθορίζονται απ' τις ιδιαιτερότητες του παιδιού και τη χρονολογική του ηλικία (Καμπανάρου, 2007).

5.3.2. Περιοχές αξιολόγησης

Λόγος/ Γλώσσα

Κατά την αξιολόγηση λόγου και ομιλίας, είναι απαραίτητο να αξιολογηθούν όλοι οι τομείς της γλώσσας – **μορφή** (μορφολογία/ σύνταξη/ φωνολογία), **χρήση** (σημασιολογία) και **περιεχόμενο** (πραγματολογία) – τόσο σε επίπεδο *κατανόησης*, όσο και σε επίπεδο *παραγωγής-έκφρασης*.

Κατανόηση: Η αξιολόγηση της κατανόησης γίνεται μέσα από μια σειρά δραστηριοτήτων, κατά τις οποίες ο λογοθεραπευτής ζητάει απ' το παιδί να του δείξει κάποια αντικείμενα ή εικόνες (π.χ. δείξε μου το βιβλίο, δείξε μου το μικρό άλογο, κτλ.) και να εκτελέσει κάποιες εντολές (π.χ. χτένισε την κούκλα, βάλε το μολύβι μέσα στο ποτήρι, κτλ.). Σε περίπτωση που το παιδί αδυνατεί να ανταποκριθεί σε κάποιες ή σε όλες τις παραπάνω δραστηριότητες, είναι απαραίτητο ο λογοθεραπευτής να βεβαιωθεί ότι η δυσκολία του παιδιού οφείλεται όντως στην κακή κατανόηση του λόγου και όχι στην άρνησή του να συνεργαστεί ή στη μη διάθεση των απαραίτητων κινητικών δεξιοτήτων (Καμπανάρου, 2007).

Παραγωγή-Έκφραση: Για την εκτίμηση των ικανοτήτων γλωσσικής παραγωγής, αξιολογούνται το μέγεθος του λεξιλογίου, τις σημασιολογικές σχέσεις των λέξεων, η χρήση των γραμματικών και μορφολογικών δομών, η φωνολογία, καθώς και οι πραγματολογικές ικανότητες του παιδιού. Η διαδικασία της αξιολόγησης της έκφρασης μπορεί περιλαμβάνει:

- Κατονομασία εικόνων ή αντικειμένων
- Περιγραφή ενεργειών με χρήση εικόνων (ρήματα)
- Ορισμούς λέξεων
- Κατασκευή προτάσεων με μια λέξη-ερέθισμα
- Επανάληψη προτάσεων
- Περιγραφή εικόνων
- Λήψη δείγματος λόγου (αυθόρμητος λόγος)

Ομιλία: Για να είναι αποτελεσματική η επικοινωνία, πολύ σημαντικό ρόλο παίζει η καταληπτότητα της ομιλίας, κατά πόσο δηλαδή, η ομιλία του παιδιού είναι καθαρή, ώστε να μπορούν να το καταλαβαίνουν οι άλλοι. Όταν η καταληπτότητα της ομιλίας είναι επηρεασμένη, ο θεραπευτής πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη συμβολή των γλωσσικών (φωνολογία) και κινητικών (άρθρωση) ικανοτήτων του παιδιού. Για την αξιολόγηση της ομιλίας, ο λογοθεραπευτής μπορεί να αντλήσει σημαντικά συμπεράσματα, μέσα απ' την αξιολόγηση της αυθόρμητης ομιλίας του παιδιού. Επίσης, η *στοματοπροσωπική εξέταση*, η οποία πραγματοποιείται μέσα από μια σειρά λεκτικών και μη λεκτικών ασκήσεων, μπορεί να δώσει σημαντικές πληροφορίες, προκειμένου να διαπιστωθεί αν το πρόβλημα που εντοπίζεται στην ομιλία, μπορεί να

σχετίζεται με την κακή δομική και λειτουργική επάρκεια των αρθρωτών (Καμπανάρου, 2007).

Επιπρόσθετες περιοχές αξιολόγησης

Νοητική ικανότητα: Υπάρχει περίπτωση, η γλωσσική καθυστέρηση να σχετίζεται με το χαμηλό νοητικό δυναμικό του παιδιού. Οι λογοθεραπευτές δεν είναι εξειδικευμένοι να χορηγούν τεστ αξιολόγησης της νοημοσύνης, ωστόσο, μπορούν να βγάλουν κάποια συμπεράσματα μέσα από άτυπες μετρήσεις, οι οποίες δείχνουν σε έναν βαθμό, αν η νοητική ηλικία του παιδιού, είναι αντίστοιχη της χρονολογικής του ηλικίας. Σε περίπτωση, που ο θεραπευτής διαπιστώσει, πως το παιδί δεν ανταποκρίνεται ικανοποιητικά σε αυτές τις μετρήσεις, μπορεί να το παραπέμψει σε κλινικό ψυχολόγο, ο οποίος θα πραγματοποιήσει αξιολόγηση της νοητικής ικανότητας του παιδιού (Καμπανάρου, 2007).

Κοινωνικός/ Συναισθηματικός/ Συμπεριφορικός τομέας: Η επικοινωνία αποτελεί μια διαδικασία αλληλεπίδρασης, και γι' αυτόν τον λόγο, είναι πολύ σημαντικό ο θεραπευτής να αναζητά πληροφορίες, σχετικές με το κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού, ώστε να είναι σε θέση να καταλάβει τις ιδιαίτερες ανάγκες του.

5.3.3. Εργαλεία αξιολόγησης: Σταθμισμένα τεστ αξιολόγησης λόγου και ομιλίας

Υπάρχουν πολλά λογοθεραπευτικά τεστ τα οποία διατείνονται στην Αγγλική γλώσσα, και αξιολογούν συνήθως τις περιοχές της άρθρωσης ή του λόγου/γλώσσας. Αυτά τα τεστ αναφέρονται σε τυπικούς βαθμούς (norms), πράγμα που σημαίνει ότι η

απόδοση του εξεταζόμενου συγκρίνεται με τη βαθμολογία που βρέθηκε σε μια αντιπροσωπευτική ομάδα ατόμων, η οποία καλείται ομάδα στάθμισης (norm group).

Για να θεωρηθεί ένα τεστ σταθμισμένο, θα πρέπει το δείγμα που επιλέγεται να είναι αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού στον οποίο απευθύνεται. Για να επιτευχθεί αυτό, κατά την επιλογή του δείγματος στάθμισης λαμβάνονται υπόψη διάφορα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όπως είναι η ηλικία, το φύλο, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, η γεωγραφική τοποθεσία, η εθνικότητα, κ.α. Επιπλέον, τα σταθμισμένα τεστ, που αναφέρονται σε τυπικούς βαθμούς διαθέτουν κάποια πλεονεκτήματα:

- Τα αποτελέσματα είναι αντικειμενικά
- Η αξιολόγηση είναι συνήθως αποτελεσματική
- Πολλά τεστ είναι ευρέως αναγνωρισμένα, επιτρέποντας κοινή βάση συζήτησης ανάμεσα σε επαγγελματίες

Τέλος, η χορήγηση οποιουδήποτε σταθμισμένου τεστ αξιολόγησης προϋποθέτει τα παρακάτω:

- Να γνωρίζει πολύ καλά ο θεραπευτής τις απαραίτητες οδηγίες και την διαδικασία χορήγησης του συγκεκριμένου τεστ
- Να χορηγεί τη δοκιμασία με φυσικό και σταθερό τρόπο
- Να αποφεύγει τους αυτοσχεδιασμούς
- Ο χώρος στον οποίο πραγματοποιείται η χορήγηση πρέπει να είναι ήσυχος και απαλλαγμένος από ερεθίσματα που μπορούν να αποσπάσουν την προσοχή του παιδιού
- Να αποφεύγονται οι άσκοπες διακοπές κατά τη διαδικασία της χορήγησης

5.3.3.1. Τεστ αξιολόγησης λόγου (μεταφρασμένα στα ελληνικά)

Υπάρχουν αρκετά τεστ για την αξιολόγηση γλωσσικών διαταραχών, τα οποία έχουν μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα, αλλά δεν είναι σταθμισμένα στον ελληνικό πληθυσμό, ώστε να διασφαλίζεται η εγκυρότητα και η αξιοπιστία της διάγνωσης. Κάποια απ' αυτά, αναφέρονται στον παρακάτω πίνακα.

ΤΕΣΤ	ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ/ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΗΛΙΚΙΑ
Peabody Picture Vocabulary Test III (Dunn & Dunn, 1997)	Κατανόηση	Λεξιλόγιο (μονολεκτικό επίπεδο)	2;06 έως 90+ ετών
Reynell Developmental Language Scales (Edwards et al., 1999) Μετάφραση: Α. Θωμαΐδου	Κατανόηση	Προφορικός Λόγος Σημασιολογία Σύνταξη	1;00 έως 6;11 ετών
Test of Auditory Comprehension of Language (Carrow-Woolfolk, 1998) Μετάφραση: Μ. Καμπανάρου	Κατανόηση	Σημασιολογία Σύνταξη Μορφολογία	3;00 έως 9;11 ετών
Clinical Evaluation of Language Function: (CELF: Semel, Wiig & Secord, 1995)	Κατανόηση και Έκφραση	Σημασιολογία Σύνταξη Φωνολογία Μνήμη	6;00 έως 21;11 ετών
Boehm Test of Basic Concepts-Preschool version (Boehm, 2001) Μετάφραση: Μ. Καμπανάρου	Κατανόηση	Βασικές/ προσχολικές έννοιες Σημασιολογία	4;00 έως 5;06 ετών
Test of Language Development- Primary (TOLD-P:3: Newcomer & Hammill, 1997)	Κατανόηση και Έκφραση	Σημασιολογία Σύνταξη Φωνολογία	4;00 έως 8;11 ετών
Illinois Test of Psycholinguistic Abilities (ITPA-3: Hammill, Mather & Roberts, 2001)	Έκφραση	Λεξιλόγιο Γραμματική Γραφή Φωνολογία Μορφολογία	5;00 έως 12;11 ετών
Test of receptive grammar (TROG-2: Dorothy Bishop, 2003)	Κατανόηση	Γραμματική	4;00 ετών έως ενήλικας

Πίνακας 4: Τεστ αξιολόγησης λόγου (μεταφρασμένα στα ελληνικά) (Καμπανάρου, 2007)

5.4. Η λογοθεραπευτική παρέμβαση στην καθυστέρηση λόγου και ομιλίας

5.4.1. Θεραπευτικοί στόχοι στην καθυστέρηση λόγου και ομιλίας

Όπως προαναφέρθηκε, το θεραπευτικό πρόγραμμα, το οποίο θα επιλέξει ο λογοθεραπευτής, πρέπει να είναι προσαρμοσμένο στις ιδιαίτερες ανάγκες του παιδιού. Το ιστορικό και η αξιολόγηση θα δώσουν στον θεραπευτή χρήσιμες πληροφορίες, ώστε να σχεδιάσει το θεραπευτικό του πλάνο. Ανάλογα με την περίπτωση και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει το παιδί, η θεραπευτική παρέμβαση, στην καθυστέρηση λόγου και ομιλίας θα πρέπει να στοχεύει:

- Στη βελτίωση της κατανόησης του παιδιού
- Στην αύξηση της καταληπτότητας της ομιλίας του παιδιού
- Στην αύξηση του εκφραστικού λεξιλογίου του παιδιού
- Στην ανάπτυξη του εννοιολογικού περιεχομένου της γλώσσας
- Στην ανάπτυξη της μορφολογίας και του συντακτικού (γραμματική ανάπτυξη)
- Στην ανάπτυξη των πραγματολογικών δεξιοτήτων του παιδιού

5.4.2. Η μέθοδος “Phoneme Touch and Say”

Η μέθοδος “Phoneme Touch and Say” (‘Άγγιξε και Πες’) δημιουργήθηκε από την Jill Hicks, λογοπαθολόγο στον Καναδά, και μεταφράστηκε και προσαρμόστηκε στα Ελληνικά από την Δρ. Κωτσοπούλου Αγγελική, λογοπαθολόγο, η οποία και έχει την αποκλειστικότητα της διδασχής της μεθόδου στην Ελλάδα. Η μέθοδος είναι ένα σύστημα χειρονομιών που η κάθε μια αντιπροσωπεύει ένα φώνημα. Το κάθε φώνημα

έχει μια συγκεκριμένη χειρονομία που βασίζεται στον τρόπο, τον τόπο και την ηχηρότητα του φωνήματος. Οι χειρονομίες παρουσιάζουν την οπτική, απτική και κιναισθητική αναπαράσταση κάθε φωνήματος και ενισχύουν σημαντικά την μνήμη εργασίας ενεργοποιώντας τον οπτικοχωρικό συνδυασμό και το φωνολογικό κύκλωμα. Επηρεάζουν επίσης και την ταχύτητα επεξεργασίας των πληροφοριών. Η χρήση του συγκεκριμένου συστήματος ενδείκνυται για την ανάπτυξη δεξιοτήτων λόγου και ομιλίας σε παιδιά προσχολική και σχολικής ηλικίας (Κωτσοπούλου, 2014).

5.4.3. Συμβουλές προς τους γονείς

Όπως προαναφέρθηκε, η καθυστέρηση λόγου μπορεί να αντιμετωπιστεί με εξειδικευμένη λογοθεραπεία, μέσω τεχνικών που προσδιορίζονται απ' τις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες κάθε παιδιού. Ωστόσο, παράλληλα με οποιοδήποτε θεραπευτικό πρόγραμμα, κρίνεται απαραίτητη η συμβολή των γονέων και του οικείου περιβάλλοντος, οι οποίοι πρέπει να ακολουθούν τις κατευθυντήριες γραμμές που θα τους υποδείξει ο λογοθεραπευτής. Οι γονείς λοιπόν, καλούνται να αναπτύξουν μεγαλύτερη λεκτική επικοινωνία με το παιδί και να είναι υπομονετικοί και υποστηρικτικοί απέναντί του. Οι παρακάτω συμβουλές (Σταμάτη, 2012) απευθύνονται σε γονείς παιδιών που παρουσιάζουν καθυστέρηση λόγου και ομιλίας και σύμφωνα με αυτές, οι γονείς πρέπει:

- Να μιλάνε στο παιδί με ήρεμο και ζεστό τρόπο.
- Να χρωματίζουν διαφορετικά τη φωνή τους όταν του μιλάνε.
- Να ονομάζουν οικεία πρόσωπα και αντικείμενα της καθημερινότητας.
- Να λένε στο παιδί τι κάνουν και γιατί το κάνουν.

- Να χρησιμοποιούν γραμματικά σωστές προτάσεις και να αποφεύγουν τις μωρουδίστικες λέξεις, όπως «μαμ» και «νάνι».
- Να μιμούνται ήχους της καθημερινότητας (ζώα, οχήματα κ.ά).
- Να αγοράζουν εκπαιδευτικά παιχνίδια που βγάζουν ήχους (π.χ. ήχους ζώων).
- Να εξηγούν στο παιδί τις λέξεις που δεν καταλαβαίνει.
- Να επαναλαμβάνουν τις λέξεις που το παιδί δε λέει σωστά.
- Να παίζουν μαζί του με μπάλες, τουβλάκια, κουζινικά, ενσφηνώσεις, παζλ.
- Να διαβάζουν πολλά παραμύθια, δείχνοντας, ονομάζοντας και περιγράφοντας τις διάφορες εικόνες του βιβλίου.
- Να ζητάνε απ' το παιδί να επαναλάβει την ιστορία που μόλις άκουσε, με τη βοήθεια των εικόνων.
- Να ζητάνε απ' το παιδί να αναπαράγει μια μικρή ιστορία.
- Να λένε τραγούδια και ποιήματα μαζί με το παιδί.
- Να παίζουν παιχνίδια μίμησης ρόλων (συμβολικό παιχνίδι).
- Να χρησιμοποιούν χρονικές (τόρα, μετά, πριν) και τοπικές έννοιες (πάνω, κάτω, πίσω), ώστε να αντιλαμβάνεται το παιδί το χρόνο και το χώρο.
- Να χρησιμοποιούν τις έννοιες μεγέθους (μεγάλο-μικρό).
- Να ενθαρρύνουν το παιδί για κάθε μικρή πρόοδο που σημειώνει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βελούδης, Γ. (2008). *Γενική γλωσσολογία Ι: Γενικά χαρακτηριστικά της γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία δημοσιευμάτων.
- Βογινδρούκας, Ι. (2008). Πραγματολογική ανάπτυξη και διαταραχές. Στο Δ. Νικολόπουλος (Επιμ.), *Γλωσσική Ανάπτυξη και Διαταραχές* (σσ. 317-343). Αθήνα: Τόπος.
- Γαλάτη, Φ. & Μουρκογιάννη, Κ. (2015). *Ο ρόλος της εργαζόμενης μνήμης στις μαθησιακές δυσκολίες*. Ανακτήθηκε 13 Μαρτίου, 2016, από <http://edra.edu.gr>
- Fromkin, V., Rodman, R. & Hyams, N. (2012). *Εισαγωγή στη μελέτη της γλώσσας* (5^η έκδ.). (Βάζου, Ε., Ξυδόπουλος, Γ. Ι., Παπαδοπούλου, Φ. & Τσαγγαλίδης, Α., μετάφ.). Γ. Ι. Ξυδόπουλος (επιμ.). Αθήνα: Πατάκη.
- Καθυστέρηση λόγου (χ. η.). Ανακτήθηκε 2 Δεκεμβρίου, 2016, από <http://www.ikidcenters.com>
- Καμπανάρου, Μ. (2007). *Διαγνωστικά θέματα λογοθεραπείας*. Αθήνα: Έλλην.
- Καμπούρογλου, Μ. (2003). *Ανάπτυξη και διαταραχές του λόγου στα παιδιά*. Ανακτήθηκε 3 Μαρτίου, 2016, από <http://kday-v.thess.sch.gr/wp-content/uploads/ny8.doc>
- Κατή, Δ. (2001). *Απόκτηση της γλώσσας [Α3]*. Ανακτήθηκε 2 Μαρτίου, 2017, από http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_a3/05.html
- Κωτσοπούλου, Α. (2014). *Η μέθοδος “Phoneme Touch and Say” για την Ανάπτυξη του Λόγου, της Ομιλίας και της Φωνολογικής Ενημερότητας*. Ανακτήθηκε 28 Μαρτίου, 2017, από <http://www.psychargos.gov.gr>

- Ladefoged, P. (2010). *Εισαγωγή στη φωνητική* (5^η έκδ.). (Μ. Μπαλτατζάνη, Μετάφ.). Αθήνα: Πατάκη.
- Μαρίνης, Θ. (2008). Ανάπτυξη σύνταξης και μορφολογίας. Στο Δ. Νικολόπουλος (Επιμ.), *Γλωσσική Ανάπτυξη και Διαταραχές* (σσ. 279-313). Αθήνα: Τόπος.
- Martinet, A. (1976). *Στοιχεία γενικής γλωσσολογίας*. Μτφρ. Α. Χαραλαμπίδου. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Οκαλίδου, Α. (2008). Ομιλία: Ανάπτυξη και διαταραχές τεμαχιακής δομής. Στο Δ. Νικολόπουλος (Επιμ.), *Γλωσσική Ανάπτυξη και Διαταραχές* (σσ. 178-229). Αθήνα: Τόπος.
- Πανάγος, Σ. (2012). *Η τρισδιάστατη γλώσσα*. Ανακτήθηκε 18 Μαρτίου, 2017, από <http://logoskaiграфи.blogspot.gr>
- Παπαηλιού, Φ. Χ. (2005). *Η ανάπτυξη της γλώσσας: Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά δεδομένα από την τυπική και αποκλίνουσα γλωσσική συμπεριφορά*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Παπακώστα, Δ. (2009). *Φωνολογική εργαζόμενη μνήμη σε παιδιά με χαμηλές αναγνωστικές και ορθογραφικές ικανότητες*. (Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών). Ανακτήθηκε 19 Φεβρουαρίου, 2017, από <http://nemertes.lis.upatras.gr>
- Παρασκευόπουλος, Ν. (1985). *Εξελικτική ψυχολογία: Ψυχολογική θεώρηση της πορείας της ζωής από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση* (1^{ος} τόμος).
- Πετρούνιας, Ε. (2002). *Νεοελληνική γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.

- Πρώιου, Χ. (2008). Στάδια σημασιολογικής και λεξικολογικής ανάπτυξης. Στο Δ. Νικολόπουλος (Επιμ.), *Γλωσσική Ανάπτυξη και Διαταραχές* (σσ. 233-275). Αθήνα: Τόπος.
- Πρωτόπαπας, Α. Χ. (2003). *Εισαγωγή στη φωνητική*. Ανακτήθηκε 12 Απριλίου, 2017, από <http://users.uoa.gr>
- Πρωτόπαπας, Α. Χ. (2008). Η ανάπτυξη της αντίληψης της ομιλίας. Στο Δ. Νικολόπουλος (Επιμ.), *Γλωσσική Ανάπτυξη και Διαταραχές* (σσ. 67-133). Αθήνα: Τόπος.
- Ράλλη, Α. (2005). *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκη.
- Σταμάτη, Ν. (2012). *Καθυστέρηση Λόγου-Ομιλίας*. Ανακτήθηκε 1 Απριλίου, 2017, <http://www.logoskaigrafia.gr/2012/11/blog-post.html>
- Σύλλογος Επιστημόνων Λογοπαθολόγων Λογοθεραπευτών Ελλάδος, (2017). *Στάδια Ανάπτυξης Λόγου και Ομιλίας*. Ανακτήθηκε 13 Μαρτίου, 2016, από <http://www.selle.gr/kids.php>
- Saussure, F. (1979). *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* (Φ. Δ. Αποστολόπουλος, Μετάφ.). Αθήνα: Παπαζήση. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1916).
- Τερζή, Α. (χ.χ.). *Εισαγωγή στη γλωσσολογία (Ενότητα 6-Σύνταξη)*. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου, 2017, από <http://webcache.googleusercontent.com>
- Χαραλαμπίδης, Α. (χ.χ.). *Μια Ψυχολογική Προσέγγιση της Σχέσης Τροφού-Βρέφους*. Ανακτήθηκε 22 Φεβρουαρίου, 2017, από <http://www.psychologychania.gr>
- Χατζιωαννίδου, Ε. (2009). *Η επικοινωνία του βρέφους με ένα ανθρώπινο πρόσωπο διαμέσου της τηλεόρασης*. (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης). Ανακτήθηκε 22 Φεβρουαρίου, 2017, από <http://ikee.lib.auth.gr/record/122459/files/vanta.pdf>

Yule, G. (2006). *Πραγματολογία*. (Θ. Σ. Παυλίδου, Επιμ., μετάφρ.).
Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη
Τριανταφυλλίδη).